

Манастир Трноша*

СВЕТЛАНА МОЈСИЛОВИЋ-ПОПОВИЋ

Сакрални средњовековни објекти по својим архитектонским, просторним и садржајним обележјима представљају типске грађевине епохе. Проучавање одређеног архитектонског типа, сакралног садржаја, јесте истовремено проучавање варијантног решења основног модела. Та мултипликација примарног облика, у хронолошким оквирима, значи и стварање карактеристичног решења, чија је особеност резултат архитектонског и грађевинског искуства или могућих програмских измена. Средњовековни српски сакрални модели, из периода државне самосталности (XII—XV в.), наставили су своје трајање и у промењеним условима, у доба турске окупације (XV—XIX в.). Манастир Трноша, а посебно манастирска црква, улази у ред оних објеката из половине XVI столећа код којих је јасно уочљив средњовековни модел.

Изграђен у XVI столећу — 1559. године¹ — овај манастир произлази из средњовековне схеме, која се препознаје у основном просторном и архитектонском концепту. Црквена грађевина се налази у средишту система; ограђена је зидом уз који су прислоњене остале манастирске зграде. Сакрални објекат је фундиран са подужном осовином усмереном у правцу исток—запад и окружен некрополом. Плато на коме је манастир налази се поред река Велике и Мале Трноше, а на источној страни, изнад манастира, лоцирано је манастирско село Прњавор. По наведеним особинама, та локација се скоро не разликује од оних средњовековних — из периода од 12. до 15. столећа (сл. 1).²

У овом тренутку није могуће извршити детаљну анализу манастирског насеља, као ни паралелну анализу са средњовековним моделом, јер обим археолошких ископавања просторне целине није довољан за ту врсту истраживања.³ Међутим, подаци о ширем карактеру локације, концепту просторне диспозиције, на који указује положај сакралне грађевине, представљају елементе са којима се срећемо много раније — и у средњем веку — што посредно сведочи

* Манастир Трноша се налази у атару села Корените и припада С.О. Лозница. У *Политици* од 20. јуна 1928. године, у тексту Д. Баричића „На развалинама Трноше“, помиње се неки манастир у рушевинама, истога имена, у месту Лозни, које се налази на десној обали Лима између Иванграда и Бијелог Поља. И поред свих напора, у овом тренутку нисам успела да пронађем податке о овом локалитету. Истраживање ће се наставити, а резултати саопштити другом приликом.

о пореклу примарног просторног модела. Црква са основом у облику слободног крста и куполом над централним делом такође указује на неке познате средњовековне типове. Али поред низа елемената који говоре о пореклу идејног концепта манастира Трноше, он има и неке друге грађевинско-архитектонске особености по којима се разликује од примарног модела — што посредно указује на временску дистанцу која одваја дело од узора.

У разматрањима која следе покушаћемо да изведемо архитектонску анализу манастирске цркве — њеног примарног облика, као и редослед промена које су на њој изведене у вре-

¹ Одређивање времена оснивања и грађења манастира Трноше покреће низ разнородних историјских питања, од којих на нека у овом тренутку није могуће дати поуздан одговор. Група проблема која се у овом случају отвара односи се и на политичку, културну и економску историју тог подручја од XIII до XVI столећа, а сва неопходна истраживања се не одвијају истовремено.

Према познатим историјским подацима, област у којој се данас налази Трноша била је у средњем веку, од 1284. године, саставни део државе Стефана Драгутина. О овом питању в. М. Динић, *Средњовековни Срем*, Гласник ИДНС, 4 (1931) 1—12; Исти, *Из прошлости Срема*, Гласник ИДНС, 8 (1935) 439—444; Исти, *Западна Србија у средњем веку*, Археолошки споменици и налазишта у Србији, I, Западна Србија, Београд 1953, 23—27; Исти, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни*, I, Београд 1955, 32 и даље.

Према документу из 1559. године, месеца маја, игуман Пајсије са братијом и са Арсенијем и Генедијем из Папраће одлучише да се на старом црквишту на Трноши гради црква. (Оригинал документа се чува у збирци рукописа Берлинске библиотеке. бр. 24. Текст је објавио Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, I, Београд 1902, бр. 602).

² О карактеру манастирске локације и просторном решењу манастира од XII до XV столећа уп. С. Мојсиловић, *Просторна структура манастира средњовековне Србије*, Саопштења XIII, Републички завод за заштиту споменика културе (1981) 7—46; у овом раду је наведена и старија литература.

³ Археолошка истраживања у Трноши била су усмерена да дају податке о манастирској цркви, чијој је обнови и санацији било потребно приступити. Ископавања су показала да су уз манастирске зидове биле изграђене грађевине, а на простору око цркве налазила се монашка некропола. Ови радови су предузети у оквиру истраживачко-конзерваторског пројекта МАНАСТИР ТРНОША Републичког завода за заштиту споменика културе из Београда. Руководилац пројекта је арх. Светлана Мојсиловић-Поповић, а археолошка истраживања је предузела Милица Јанковић. Уп. М. Јанковић, *Manastir Tronoša*, Arheološki pregled, 21 (1980) 168—170.

мену од XVI до XIX stoleћа, у намери да дефинишемо један архитектонски тип сакралне грађевине из ове епохе.

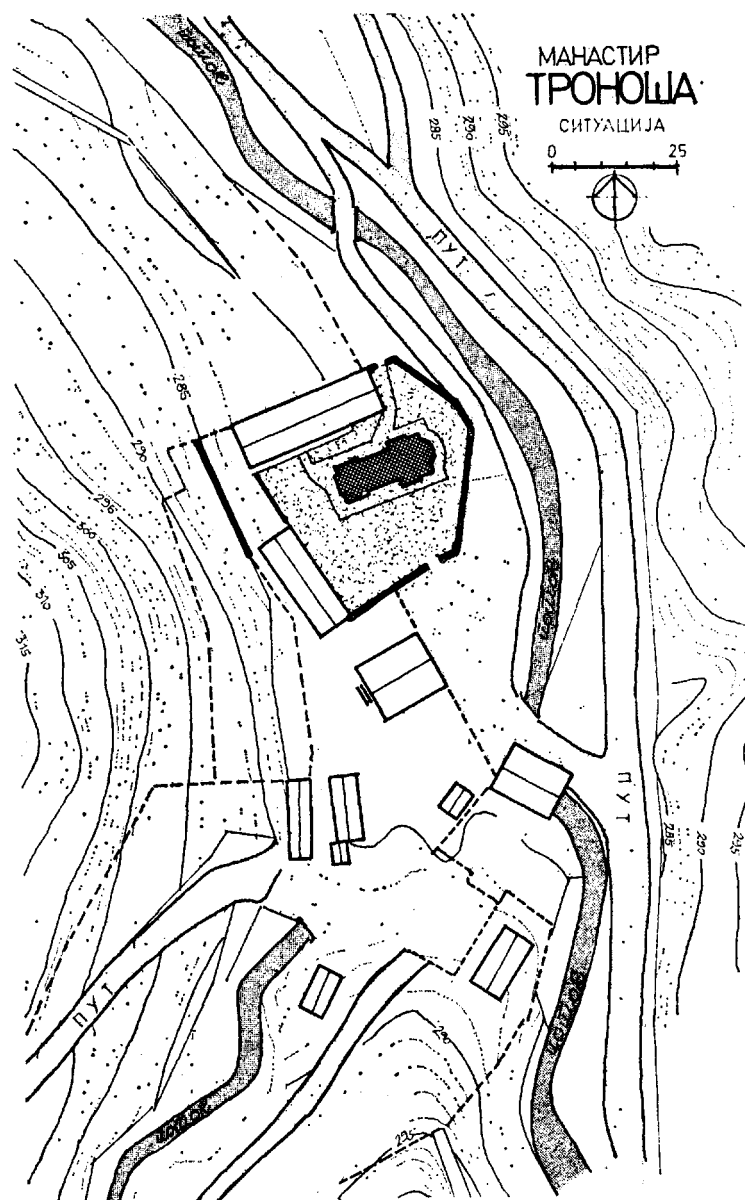
*

Теренско истраживање манастирске цркве у Троноши је показало да је објекат претрпео више грађевинских измена од XVI до XIX века, а да се у последњој фази обнове налазио 1979. године, када су започела ова истраживања.⁴ Први податак који показује да је првобитна архитектонска концепција цркве знатно измењена, јесте барокни звоник прислоњен уз западну фасаду цркве, изграђен тек у XIX веку. Кључно питање, на које је требало одговорити уз помоћ материјалних података, односило се на историјско порекло манастирске цркве и време њеног грађења. Истраживања локације су била усмерена на сондирање унутрашњег и спољног простора цркве, као и на отварање сонди у манастирској порти, на основу којих је требало дефинисати шири простор и првобитни обим манастира (сл. 2).

Резултати тих испитивања су показали да је црква споља по целом свом обиму засута за око 30 сантиметара, јер се обрађено — фасадно лице — настављало кроз целу насуту висину. Тек на дну тог слоја појавило се темељно проширење, а затим и темељни зид од грубо ломљеног камена у кречном малтеру. Црква је фундирана на двојакотлу — северни темељни зид (просечне дубине око 70 cm) укопан је у растреситу шкриљасту стену (сл. 3), док је јужни подигнут на природном наносу крупног и ситног камена у жућкастој глиновитој земљи (просечне дубине 80 cm). Земљани профили, управни на темељне зидове, нису показали трагове темељног укопа, што сведочи о начину фундирања објекта. Истовремено је уочено да на темељној зони не постоје грађевинске фазе, нити се разликује начин зидања на целој дужини.

У унутрашњем простору, добијени подаци показују да је под цркве делимично преправљан.

У припрати, западном травеју наоса и уз северни зид северне певнице, откривене су две конструкције пода: млађа, од камених плоча у жутом малтеру, са изолационим слојем глине и, испод ње, субструкција старијег пода од камене ситнежи и белог малтера (сл. 4). Централни део цркве — поткуполни простор — поплочан је црним и белим каменним плочама, за које се показало да леже на подној подлози од ситног камена и белог малтера, што одговара позицији старијег — првобитног пода. Да је под делимично поправљан показује и зидни малтер. У припрати, остаци старијег живописа се спуштају до старијег — белог — подног малтера, док напротив, у западном травеју наоса, фреско-малтер млађег живописа из 1834.

Сл. 1. Манастир Троноша, ситуациони план
Fig. 1. Monastère Tronoša, plan de situation

године завршава се на нивелети горњег пода који лежи на млађем жутом малтерном слоју. Истраживања у унутрашњем простору су показала да не постоје трагови старијих зидова и да су све поправке пода изведене после подизања цркве. У централном делу наоса и у

⁴ Републички завод за заштиту споменика културе је још 1954. год. предузео мање радове у манастиру Троноши. Године 1964. је изведена поправка и уређење манастирског конака и музеја (арх. Иван Костић), а 1976. године је предузета нова адаптација музејских просторија и постављена изложба посвећена школовању Вука Караџића (арх. Ранко Финдрик и Мирјана Шакота историчар уметности). Од 1979. године се приступило реализацији пројекта МОНАСТИР ТРОНОША (уп. нап. 3).

Писани подаци о Троноши су релативно оскудни. Први помен о овом манастиру потиче из 1559. године. Следећи писани подаци се односе на ру-

олтарском простору сачувани су делови оригиналног — првобитног пода, на слоју белог малтера (сл. 4а).⁵

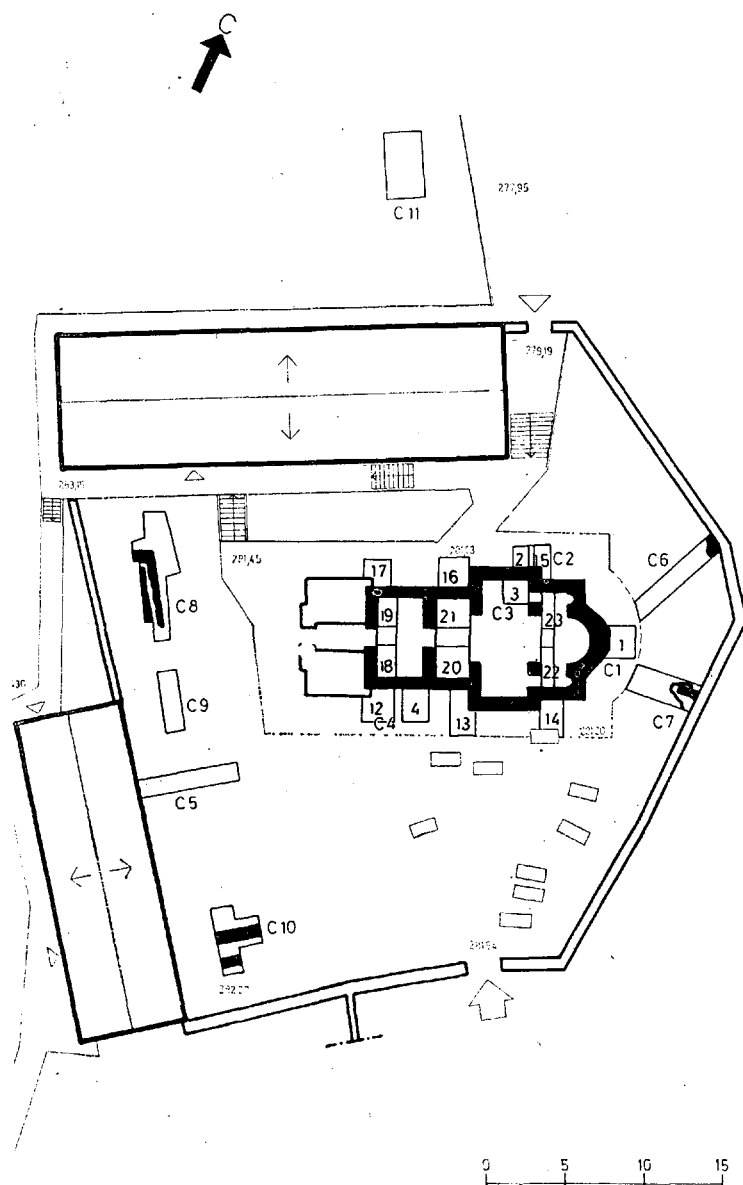
У току испитивања се показало да је темељна зона накнадно призиданог звоника прислоњена уз темељни зид цркве, али и да је нивелета дна тог млађег темеља спуштена на хоризонт темељне зоне цркве. Изведена истраживања су потврдила да је објекат грађен у оквиру једне грађевинске кампање, да не постоји старија грађевина и да је наос зидан истовремено са припратом. У прилог наведеним резултатима иде и податак да је фасадно лице цркве дуж целог обима грађевине засновано на истом хоризонту, преко дрвеног гредног роштиља по-

стављеног на споју темељних и фасадних зидова (сл. 5).⁶ Откривени су и трагови старијег плочника око цркве. Он је био изграђен од облог, неправилно обрађеног камена (калдрма) утопљеног у земљу, са доњом нивелетом на завршетку темељног и почетку фасадног зида.⁷

Друга зона грађевине на којој су изведена истраживања, били су фасадни зидови цркве (сл. 6).⁸ Нешто ужи од темеља, ти зидови су изграђени са проширењем у доњој зони — соклом — чија висина износи око 65—70 см. Анализа зидних површина је

Сл. 2. Преглед истражних површина у манастирској порти

Fig. 2. Superficies explorées de la cour du monastère

кописне књиге овога манастира које су у њему писане 1571. и 1581. године (уп. Љ. Стојановић, *Записи и напписи*, I, бр. 694, 695, 696, 762). Једна од књига писана је за Трношу 1604. године у Јерусалиму (уп. Исти, *нав. дело*, бр. 1604). У збирци истога аутора, *Записи и напписи*, II, постоји неколико помена манастира, али они се углавном односе на манастирско особље или на мање прилоге дате цркви (уп. *Записи и напписи*, II, Београд 1903, бр. 3628, 3711, 4028, 4263, 4264, 4599, 4630). Записи о обновама Трноше и страдању за време Турака, први из 1811. године и други из 1814 (уп. исти, *Записи и напписи*, III Београд 1905, бр. 5916; исти, *Записи и напписи*, V, Београд 1925, бр. 9039). Вест о Трноши из 1625. године налази се у *Грађи за српску историју из руских архива и библиотека*, исписао Ст. Димитријевић, Споменик, LIII (1922) 213, из које сазнајемо да су монаси Трноше путовали те године у Русију да траже помоћ и да су били пропуштени у Москву. Још два помена постоје из XIX века и оба се односе на покривање цркве лимом 1837. године (уп. М. Целебдић, *Архивска грађа за историју Народног музеја I*, Народни музеј, Београд s.a., 270; *Класицизам код Срба 2*, Београд 1966, 337). О манастиру Трноши су писали: А. А. Paton, *Servia*, London 1845, 125 sq; Мина Караџић, *Неколико дана по Србији 1850. године*, путне белешке саопштио Ч. Мијановић, 108—122; М. Б. Милићевић, *Манастири у Србији*, Гласник СУД, XXI (1867) 53—55; Митрополит Михаил, *Православна Српска црква у княжевству Србији*, Београд 1874,

56; М. Б. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 527; Б. Јовановић, *Манастирско непокретно имање у Краљевини Србији*, Гласник СУД 62 (1885) 248 и даље; F. Kanitz, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk*, Leipzig 1904, 383 sq; Т. Радивојевић, *Србија у слици и речи*, Београд 1913, 111 и даље; А. М. Поповић, *Поменник шабачковалењевске епархије*, Београд 1940, 111 и даље; В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 330—331; *Археолошка налазишта, I*, Западна Србија, Београд 1953, 76—81; А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1962, 242.

⁵Према налазима покретног материјала из слојева у унутрашњем простору цркве, није констатован старији културни хоризонт од XVI века (уп. М. Јанковић, *нав. дело*).

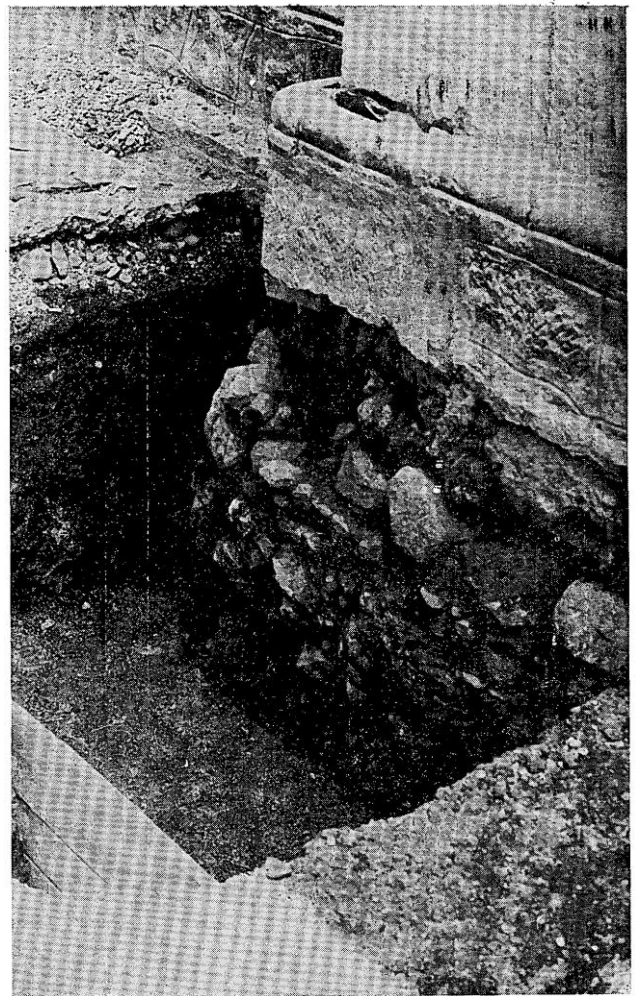
⁶Дрвени гредни роштиљ у темељној зони откривен је: на јужном зиду олтарског простора, јужна певница — за време радова 1981. године.

⁷Старији плочник је откривен уза зид апсиде и дуж северног зида наоса.

⁸У току истраживачких радова — 1979. године — скинут је и дотрајао малтер са фасадних површина цркве. Тада се показало да је фасада два пута бојена у новије време.

постоје трагови спојнице на месту где се припрата спаја са наосом, што потврђује претходно добијене податке из темељне зоне — о истовременом зидању тог просторног дела грађевине са осталим. Објекат је изграђен у целини од ломљеног и притесаног камена у кречном малтеру, док је само на угаоним спојевима зидова (код певница и полигоналне апсиде) употребљен лепо обрађен и тесан жути пешчар, постављен у вертикалним редовима са логичним смицањем вертикалних спојница (типична угаона грађевинска веза). На тако обрађеним зидним површинама су запажене и накнадне грађевинске поправке: у источни зид олтарског простора у горњој зони изнад апсиде убачени су делови сиге и црепа у различитом слогу, делови северног зида припрате су озидани у правилно сложеним редовима тесаног пешчара, троугаони завршеци певница су преправљани убацивањем камена другог квалитета и обраде, као и горње зоне северног олтарског зида.

Прозорски отвори, иако истог типа, такође су различито израђени. Певнички прозори и прозор апсиде су лучно завршени (полуобличастилук) — детаљ је изведен лучним клесањем каменог фрагмента док су прозори припрате, истога типа, различито изведени. Њихов „лучни“ натпрозорник је изграђен полигонално, од већег броја камених сегмената. Та видна разлика у грађевинском методу указује на накнадну исправку прозора припрате. Анализом начина зидања фасадног зида у непосредној околини прозора припрате, установљено је да се може издвојити зона различитог зидања испод камених потпрозорника оба прозора (северног и јужног). Отварање сонде у зидној маси фасаде на том месту је показало да се испод поменутих прозора налазе трагови старијих, накнадно зазиданих отвора (сл. 7 и 8). Ти старији прозори припрате су на истој нивелети као певнички прозори. Испод њих (сев. зид припрате и све. певница) пронађена је друга греда дрвеног роштиља цркве (сл. 5), што доказује да припадају оригиналном конструктивном склопу.⁹ Осим наведених промена, на северном зиду цркве, западно од певничког простора, накнадно је пробијен улазни отвор.¹⁰ Позније преправке су запажене и на соклу цркве: он је делимично поправљан (извршена је замена камена), а цела површина спојница је у новије време обрађена малтером (дерсована). На фасадним површинама, тамо где је уочљиво различито зидање, појавио се и малтер друкчијег састава од осталог. На месту споја зидова звонаре са зидом цркве, у отвореној спојници између зидних маса, пронађен је фасадни малтер — целом висином спојнице који показује да је манастирска црква у време зидања звоника била свакако омалтерисана. Тај бели малтер је осим песка и креча садржао и плеву као везиво.

(снимак С. Мојсиловић—Поповић)

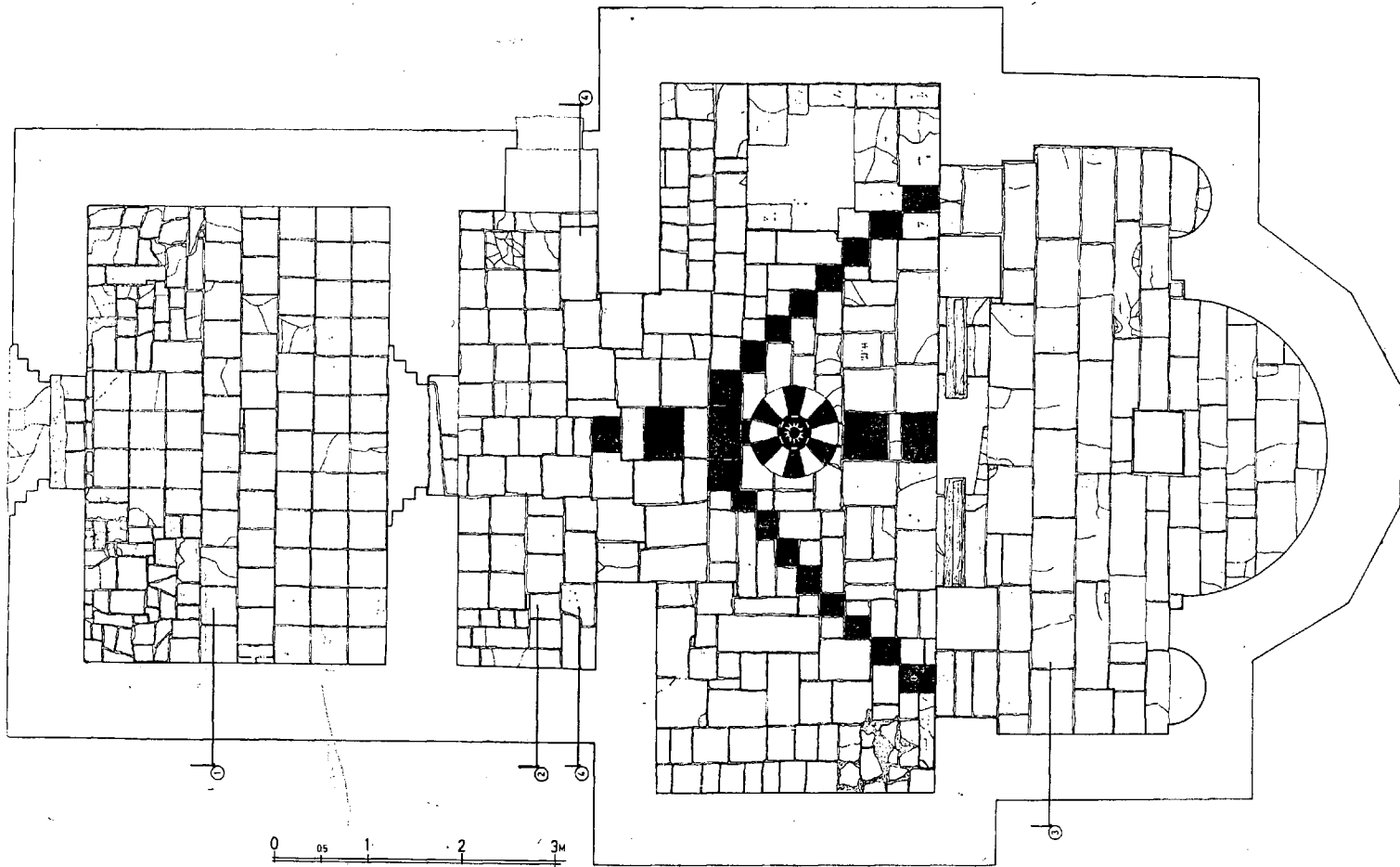
Fig. 3. Zone des fondations de l'église, transept septentrional

На јужном фасадном зиду припрате, непосредно уз приздани звоник, на висини од око 1,5 m од земље, откривен је натпис угребан у камен — о поправци цркве на самом почетку XIX столећа (сл. 9).

Испитивања сводова цркве, кровне конструкције и завршних венаца, пружила су низ података о накнадно изведеним грађевинским преправкама и на тим деловима објекта. У току истраживачких радова, на фасадним површинама, после скидања наслага најновијег малтерног слоја, у горњој зони зидова цркве откри-

⁹ Изградња дрвеног роштиља у зидној маси од ломљеног камена је уобичајени поступак код средњовековног зидања. Греде се обично постављају на вертикалном размаку од 0,90 до 2,0 m (уп. црква у Трноши, грађевине из XV века у Павловцима на Космају, грађевине из истог времена у Кастаљану на Космају итд.).

¹⁰ Да су врата накнадно пробијена указује слог зида непосредно уз довратнике и неједнако завршен лучни надвратник.

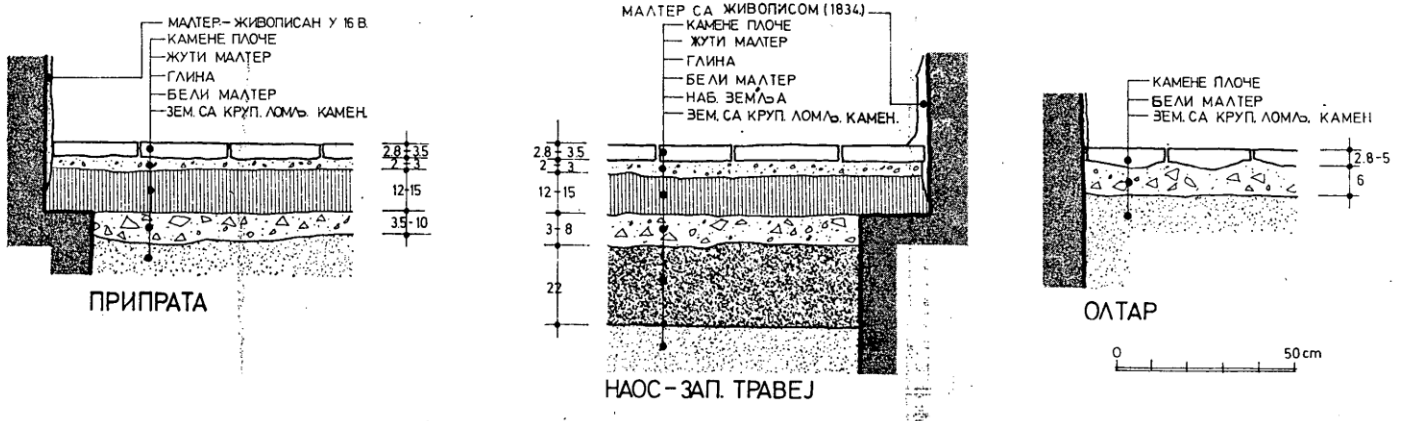

Сл. 4. Основа пода манастирске цркве у Троноши

Fig. 4. Plan horizontal du carrelage de l'église de Tronoša

вени су завршни венци од камена (пешчара), који су били покривени накнадно изведеним профилем од уломака црепа и малтера. Венци су пронађени дуж свих зидова, осим дуж косих површина зидних завршетака певница и олтара, као и кубичног постоља тамбура. Испитивање спољних површина сводова је показало, на основу нагорелог камена и остатака гари, да су сводови страдали у великом пожару, вероватно истовремено са кровном конструкцијом. После пажљивог чишћења свих сводних површина од отпадака и гари, указали су се трагови старијих кровних носача (рогова). Они

су се налазили на међусобном размаку од 68 до 70 сантиметара, а изгорели су у неком од пожара. У тој зони објекта су пронађени трагови дрвених греда — затега, као и трагови завршног дрвеног роштиља. Затете су откривене дуж целог обима грађевине, а затим и кроз попречне зидове припрате, поткуполни простор (у оба правца), кроз калкане северне и јужне певнице, као и кроз исти зид над олтарским простором (сл. 10). Гредни систем је постављен непосредно уз сводове цркве. Позиција гредног роштиља је потврђена и у унутрашњем: простору, где су такође прона-

Сл. 4а. Пресеци кроз под цркве у припрати, наосу и олтару

Fig. 4. bis. Plan vertical du carrelage dans le narthex, la nef et le sanctuaire

ђена лежишта за затеге у поткуполном и олтарском простору, на нивелети завршних унутрашњих венаца, односно на месту почетка сводова.

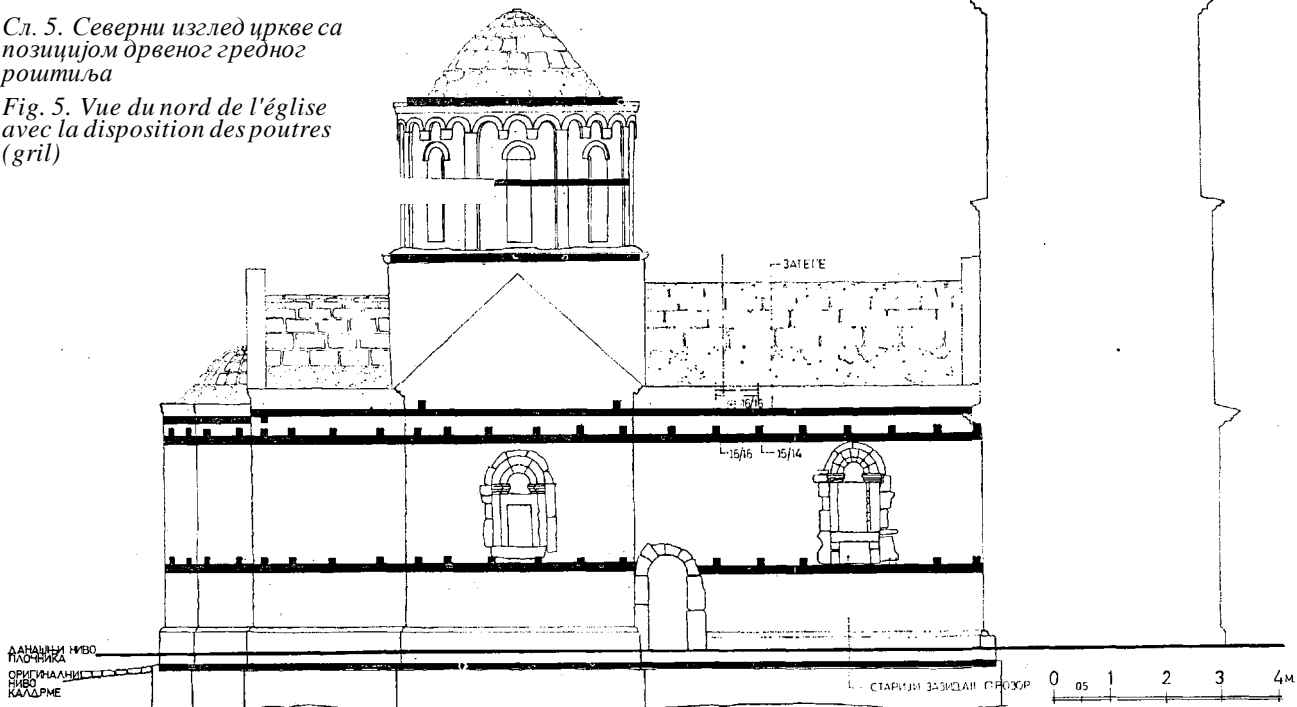
Скидањем камених венаца и чишћењем зидне масе испод њих, откривени су трагови дрвеног гредног роштиља, који се састојао од две паралелне греде (димензија 15/15 cm), на растојању од једног камена, спојене попречном гредом истог пресека — коваником од гвожђа. Сачувало се пет попречних греда, северна и јужна подужна греда и пет кованика (сл. 11). Чишћење северних и јужних подужних канала у којима су се налазиле греде показало је да су зидови у тој зони преправљени (президани) накнадно. Тако се није могао установити завршетак греда на месту где се спајају бочни северни и јужни зидови са западним зидом припрате, односно певничким зидовима са друге стране, јер су се канали на тим местима неправилно прекидали, а зидови настављали у пуној дебљини, што јасно потврђује претпоставку о презиђивању. Цео гредни систем је откривен после чишћења отпадног материјала са сводних површина, а на измене је указивала и вертикална нивелета венца. Затечене висине (нивелете) северног и јужног венца су се разликовале — јужни је био за око 10 сантиметара виши од северног.

Испитивања кубичног постоља и тамбура куполе потврдила су да је цилиндрични тамбур био подигнут изнад унакрсног дрвеног гредног роштиља, којим се завршавало кубично постоље (сл. 12 и 13). Канали у којима су се не-

када налазиле греде били су пуни гари, што указује да је тај део цркве, истовремено са кровом, интензивно горео. Тамбур је пиластрима издељен на осам једнаких поља, а завршава се фризом слепих arkada изнад којих је пронађен камени профилисани венац. Начин зидања тамбура је такође говорио о неким познијим преправкама. На појединим местима су пиластри од пешчара били причвршћени за основни зид само гвозденим везачима, док су на другом месту зидани упуштањем камених квадера у зидну масу. Зидови тамбура, између пиластара, били су такође лепо изидани, што је захтевао кружни облик основе. Местимично се и на тим површинама уочавају неправилно

Сл. 5. Северни изглед цркве са позицијом дрвеног гредног роштиља

Fig. 5. Vue du nord de l'église avec la disposition des poutres (gris)

озидани, накнадно уметнути делови зидне облоге. Откривене су и две врсте малтера: површински — који је у свом саставу имао доста млевене опеке или црепа — и, други, у маси зида — беле боје, састављен од крупнозрног песка и креча. Камени венац, изнад слепих arkada, затечен је с једва препознатљивом профилацијом која је, такође, у време неке од обнова била уништена (јасно се виде трагови алата којим је накнадно скидана). Камени комади венца су међусобно били спојени везачима од пљоштег кованог гвожђа. Истраживањем површине на месту спајања калоте са зидном масом тамбура, утврђено је неколико грађевинских фаза. После скидања затечене дрвене конструкције и чишћења отпадног материјала, откривено је лежиште за дрвену греду (негатив у малтеру), на позицији „мртвог терета“ уз калоту (сл. 14).¹¹ Та греда показује да је кровна конструкција, чији је она била саставни део, морала имати прелом за две врсте кровних носача на том месту. У наставку истраживања куполе показало се да је испод тог гредног носача била старија конструкција. Она се налазила одмах изнад аркадног фриза и имала ивични носач од дрвених талпи ојачаних гредицама. Број талпи је одговарао обиму тамбура, а он је у овом случају био подељен на шеснаест полигоналних поља (сл. 14). У отпадном материјалу, између те две грађевинске фазе, откривени су фрагменти куполних венца, чији је профил био истоветан са затеченим венцем на вишој нивелети.

Прозори тамбура куполе и цркве у доњој зони такође су показивали знаке накнадних измена. На унутрашњим оквирима прозора тамбура нису пронађени никакви трагови старије зидане прозорске преграде. Кроз средину висине тамбура, односно кроз горњу трећину његових прозора, постављена је по целом обиму, кроз средиште зида, дрвена затега. Отвори за затегу, који се налазе у допрозорницима, показују да је испред те дрвене конструкције био још један дрвени подметач, чија дебљина није била већа од 5 cm. Затечени живопис (из 1834. године) око прозора, продужавао се и изван дрвеног оквира на спољну страну, што показује да је старија прозорска преграда морала бити померена упоље.

Анализа певничких прозора је показала да су ти отвори некада имали решетке, које су накнадно уклоњене. Задржали су се отвори за гвожђе у допрозорницима и потпрозорницима као и траг старије дрвене преграде (лежиште), иза решетака са унутрашње стране прозора. У току истраживања горњег конструктивног склопа откривен је још један запис. На тамбуру куполе, на северозападном пиластру при самом подножју уз кубично постолје, уклесан је натпис о обнови цркве из XVII века (сл. 15).

*

Бројне поправке манастирске цркве, које су се морале догодити у раздобљу од XVI до XX столећа, промениле су првобитни архитектонски изглед грађевине. Проналажење примарног архитектонског облика је резултат упоредне анализе основног конструктивног склопа и његовог карактера, са изменама које су се одиграле у ширем временском интервалу. Првобитна архитектонска концепција манастирске цркве у основним поставкама, може се сагледати на хоризонталном плану који се — како је истраживањем установљено — није променио. Црква је према првобитној замисли била решена као грађевина са централном куполом — основе у облику слободног крста, са носачима за куполу на пресеку кракова (сл. 16 и 17).¹² Изузетно прецизно постављена на терену, са незнатним одступањем (± 5 cm) у односу на подужну осовину оријентисану у правцу запад—исток¹³, показује умешност њених неимара. Вертикални план конструктивно произлази из саме основе, што указује да су основни елементи грађевинског склопа, са мањим изменама, сачувани до данас. Промене су, међутим, настале у решењу кровне конструкције, прозора, гредних носача — затега — затим горњих делова зидова и завршних венца. Осим тих преправки, првобитна архитектонска целина је битно измењена позном доградњом звоника уз западни зид припрате. Најдрастичнија преправка, која је утицала на промену основних естетских вредности првобитне архитектуре, свакако је измена кровова.

Податке о изгледу оригиналне кровне конструкције и покривача пружили су откривени гредни систем затега и простори објекта које је требало наткрити, у односу на њихове хоризонталне и вертикалне мерне вредности. Црква је у току свога века неколико пута мењала кровну конструкцију. То су првенствено показали трагови пожара (изгореле греде и камен венца и сводова), као и слојеви гаражи и паљевине констатовани археолошким истраживањем непосредне околине. Запис на камену, на јужном зиду припрате уз звоник, јасно све-

¹¹ Статичка слика напона куполе показује да се јављају две зоне — зона притиска и зона затезања. Критична тачка овога система се налази под углом од $51^{\circ}49'$ у односу на средишњу осовину. Да би осигурали конструкцију у зони затезања, стари мајстори су то изводили набацивањем ситног камена и малтера — тзв. „мртви терет“. О овом питању је расправљала О. М. Кандић, *Однос калоте и тамбура на куполама у Византији и средњовековној Србији*, Зограф, 6 (1975) 8—10.

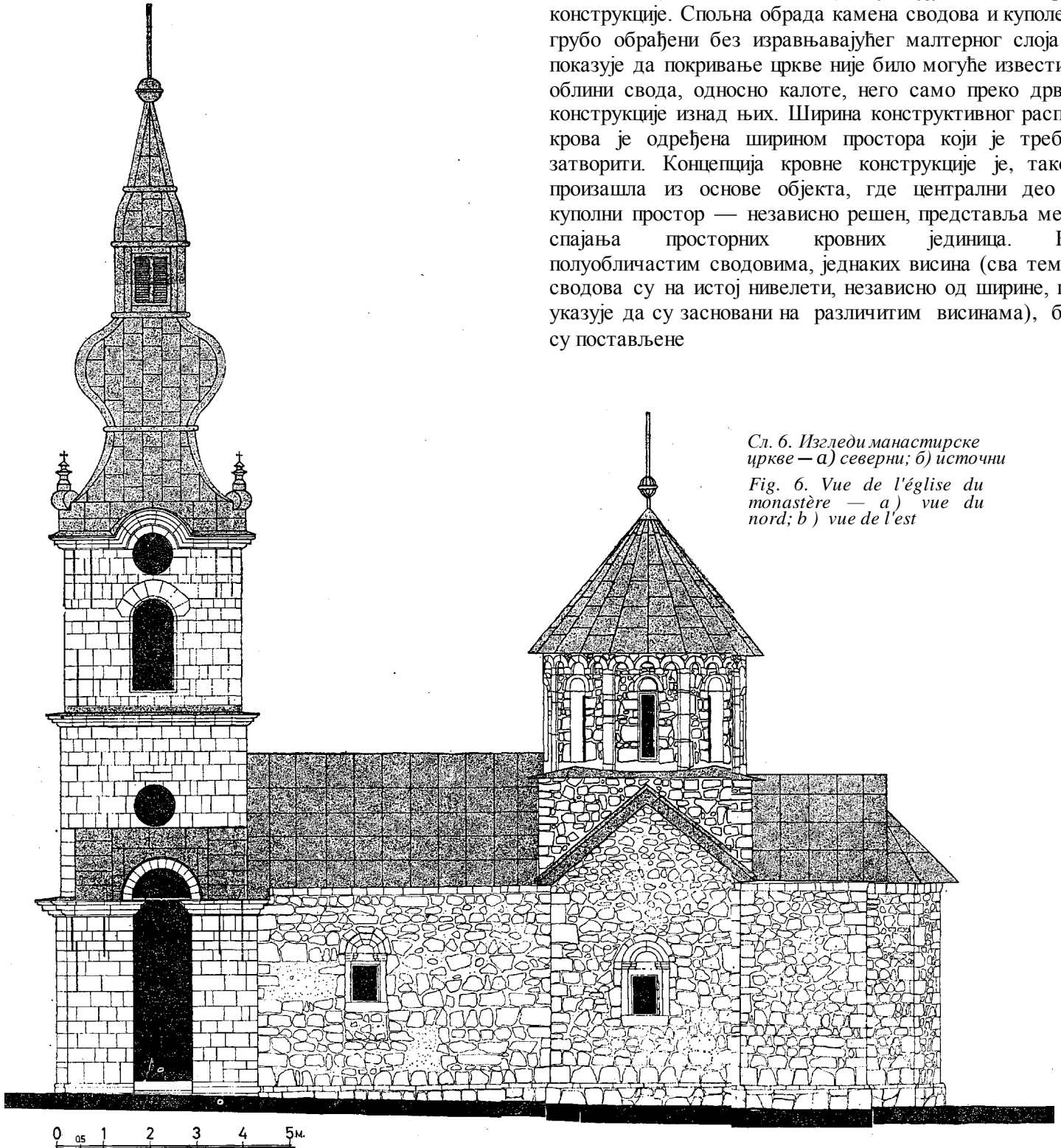
¹² Истраживања у темељној зони су показала да су носачи куполе зидани и фундирани истовремено са осталим зидовима грађевине.

¹³ Ово одступање је вероватно последица раседања грађевине дуж осовине исток—запад, као и подужног пуцања цркве.

дочи да је црква 1800. године покривена дрветом (сл. 9). Документ из 1837. године такође доказује да је грађевина препокривана лимом.¹⁴

Првобитни кровни покривач је могао бити одређен једино реконструкцијом оригиналног кровног система, од кога је непосредно зависно. До примарног конструктивног решења мо-

гло се доћи једино анализом грађевине. Први подаци који су указивали да је црква у тренутку грађења имала дрвену кровну конструкцију јесу сачувани сводови и купола објекта. Они сигурно нису доживели презиђивање у току своје историје, о чему сведоче сачувана лежишта за дрвене носаче затеге, иструлиле током времена, чији положај (у зони затезања уз сводове) и веза са масом зида сводова (остали негативи), указују на старост конструкције. Спољна обрада камена сводова и куполе — грубо обрађени без изравњавајућег малтерног слоја — показује да покривање цркве није било могуће извести по облици свода, односно калоте, него само преко дрвене конструкције изнад њих. Ширина конструктивног распона крова је одређена ширином простора који је требало затворити. Концепција кровне конструкције је, такође, произашла из основе објекта, где централни део — куполни простор — независно решен, представља место спајања просторних кровних јединица. Над полуобличастим сводовима, једнаких висина (сва темена сводова су на истој нивелети, независно од ширине, што указује да су засновани на различитим висинама), биле су постављене

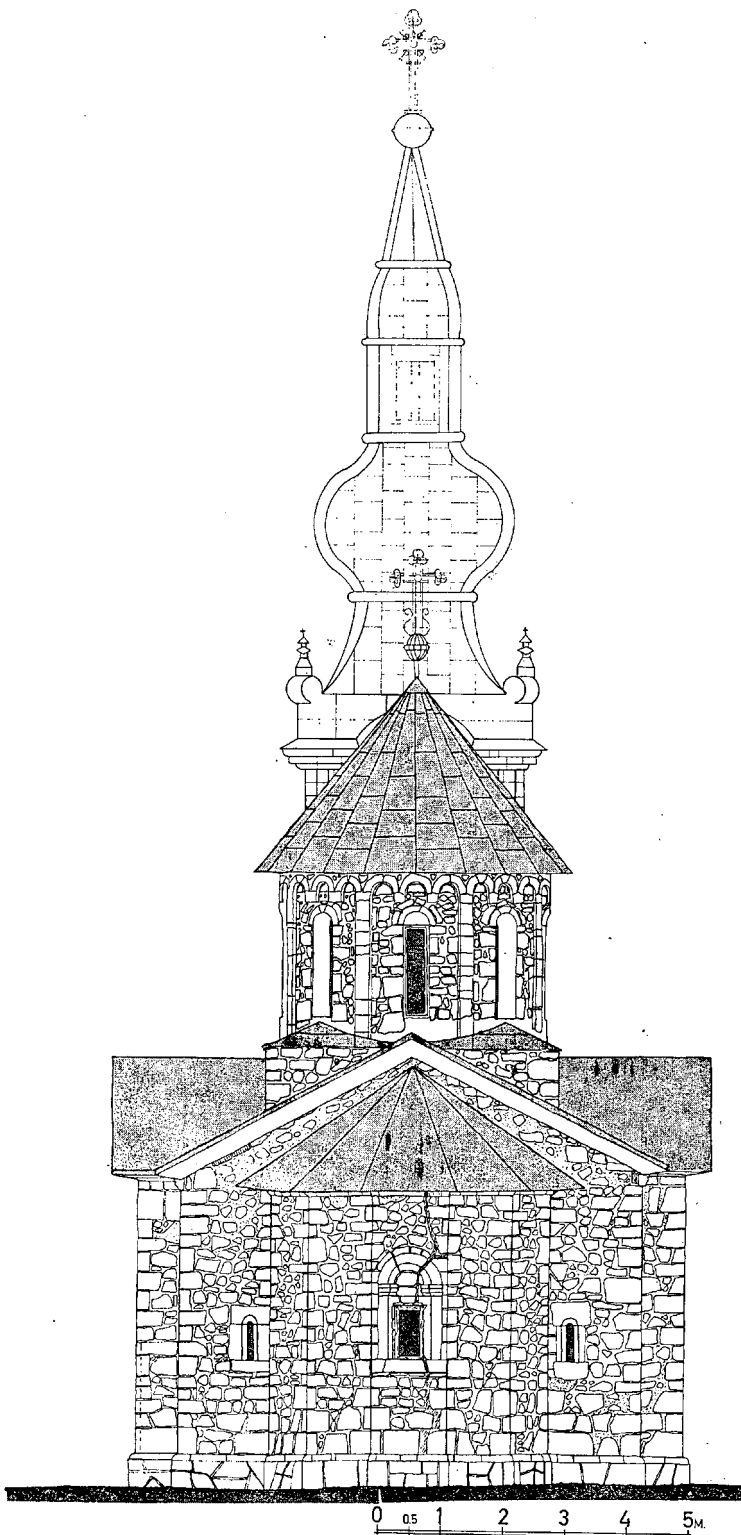

Сл. 6. Изгледи манастирске цркве — а) северни; б) источни

Fig. 6. Vue de l'église du monastère — a) vue du nord; b) vue de l'est

дводне кровне конструкције, које су према облику основе дале крстолико решење крова.¹⁵ Конструктивни троугао крова — односно пад кровних равни — одређује ширина простора који се наткрива и висина троугла. Максимална висина крова је у овом случају наметнута висином кубичног постоља уз које се прислања и висином зидова цркве над чијим се завршним венцем подиже.

Пошто је установљено да кубично постоље са куполом није накнадно президано, његова висина је већ била позната величина.¹⁶ Спорна је била висина зидова објекта, односно нивелета на којој се налазио завршни венац цркве. Услед мањих презиђивања зидних завршетака, дуж целог обима грађевине, затечени венац свакако није нађен *in situ*. Његово место је одређено посредно, узимањем у обзир свих познатих података. Један од конструкторских елемената који је утицао на висину венца је и систем затега на највишој нивелети. Он је конструктивно повезивао објекат, а изнад њега је морала бити кровна конструкција. То је уједно била доња граница испод које кров није могао бити ослоњен.¹⁷ На основу свих тих података, изведена је реконструкција кровног везача пробом на лицу места. Са највише тачке изнад сводова, у њиховој подужној оси, са завршетка кубичног постоља, спуштене су низ сводове две летве спојене при врху. Пад крова, односно дужина рога је морала бити одређена пресечном тачком вертикалне равни зида — његовог завршетка — са косом равни крова. Пошто се венац зида морао налазити изнад система затега — висина његовог профила је била позната — венац је постављен на хоризонт који се налазио изнад затега, за један ред камена виши од њих. То би уједно била, у овом случају, минимална дозвољена висина накнадног оптерећења изнад затега.¹⁸ Врло је важно напоменути да је централна кровна конструкција, изнад свих сводова цркве, била постављена на исти хоризонт. Према једној од могућих варијанти, певнички кровови били би на вишој нивелети од

¹⁴ У документу из 1837. године стоји забележено:

„... Кметови среза Идранског и Рџевачког у име црквог тамошњег народа представили су Наму жељу своју, пошт' овог лета кров цркве манастира Троноше поправити и лицима покрити.“

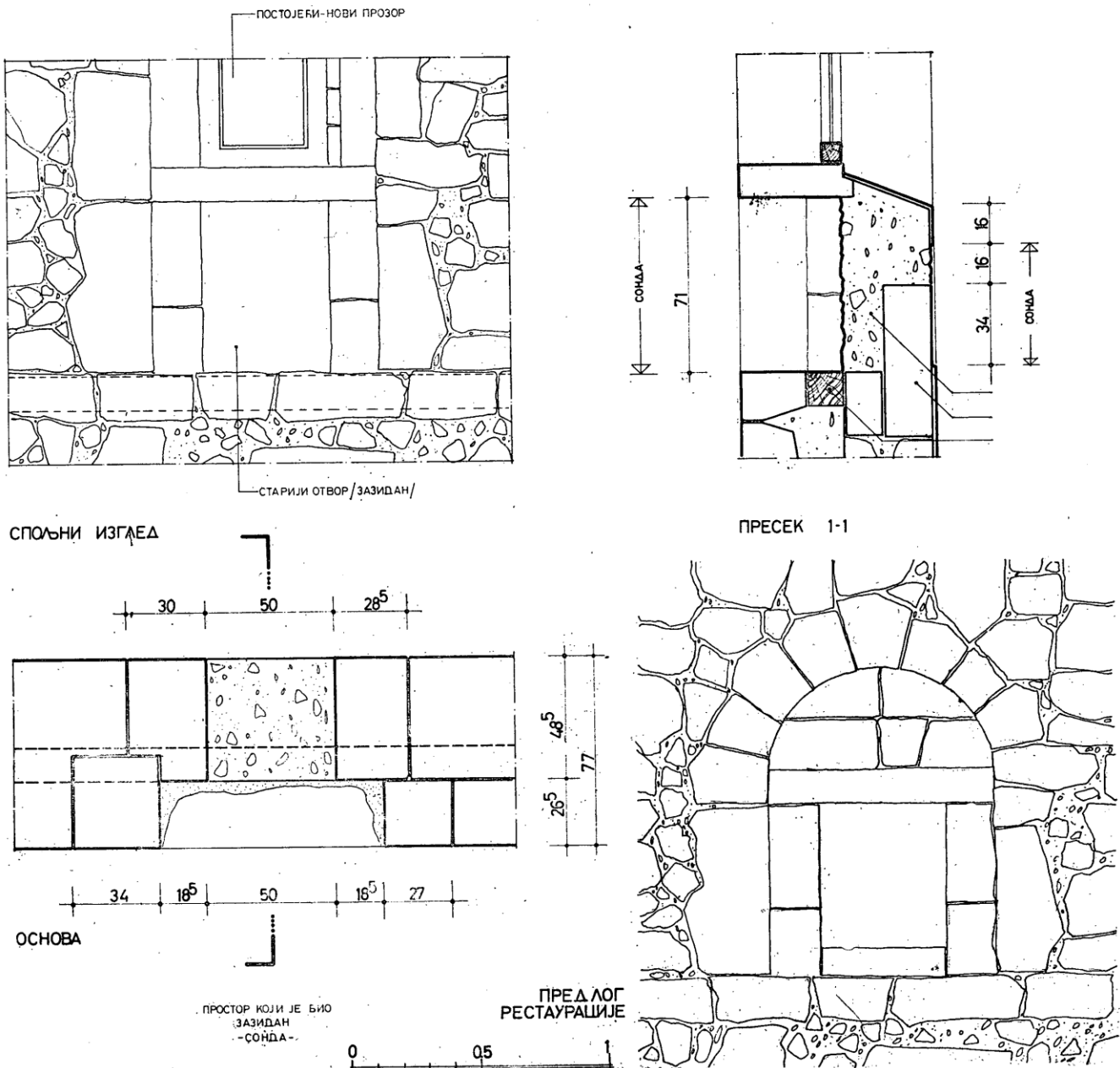
(Архив СРС, Кнежева канцеларија 1837, XXXVII п. 1683; *Класицизам код Срба 2*, Београд 1966, 337)

¹⁵ Сводови су и доведени на исту висинску нивелету да би се могао формирати крстообразни кров, са основицом постављеном на истом хоризонту над целом грађевином.

¹⁶ Истраживања саопштена у почетку овога рада, која се односе на куполну конструкцију, показала су да је овај део објекта зидан истовремено са осталим.

¹⁷ Како је већ написано у намени 11 овога рада, места затега се налазе у најосетљивијој тачки система. Због тога се у овој зони додаје накнадно оптерећење (осигурање), што неминовно захтева и повећање висине, тако да се завршни венац морао налазити на вишој тачки — нивелети — од затега.

¹⁸ Грешка код овако добијене конструкције може бити мах. +5 см у односу на дужину крака кровног троугла — рога, што зависи од нивелете „мртвог терета“ изнад затега. Он у овом случају није могао бити на вишој тачки ако се има у виду фиксирано слеме крова — његова висина одређена кубичним постољем.

Сл. 7. Истраживање старијег прозора приправе, северна страна и идеална реконструкција

Fig. 7. Sondages en vue de la découverte d'une ancienne fenêtre du narthex côté nord et reconstitution idéale

осталих. Али такву претпоставку обара чињеница да су сви завршни венци цркве били на истом нивоу. Доказ је пружио пронађени фрагмент венца, уграђен у горњи део зида. Он је био профилисан и тако обрађен да је обезбеђивао везу са суседним комадом под правим углом (сл. 18). Једина могућа позиција овог венца је била на споју подужних зидова са певничким — који стоје под правим углом. На основу тог елемента, затим висине свода, као и непостојања трагова косих кровних равни уз кубично постоље на страни певница на вишој нивелети, закључено је да је кров подигнут са истог хоризонта.

Врста кровног покривача је одређена на основу пада косих кровних равни. Он је износио у просеку 33° до 36° степени. На такву кровну конструкцију је било могуће поставити неколико типова кровних покривача: ћерамиду, цреп, камене плоче или олово. Дрво (није могло бити коришћено, јер захтева много оштрији пад (и до 60°). Сигурни докази који потврђују да је дрво у једном периоду ипак коришћено (запис на цркви), истовремено су и аргумент да је првобитни кров измењен и прилагођен новим условима. Тада су и горњи делови зидова цркве променили (смањили) своју висину, да би се добио одговарајући пад за дрво.

То је најочигледније на куполи, о чему ће касније бити речи.

Данас познати подаци о коришћењу ћерамиде и црепа на овом подручју указују на врло позно време — крај XVIII и почетак XIX века.¹⁹ Камене плоче такође нису у употреби, нити постоје подаци да су се на овом подручју припремале. У току археолошких ископавања нису пронађени трагови ћерамиде или црепа.²⁰ Од поменутог избора као могући покривач остало је још олово. Неколико аргумената иде у прилог претпоставци да је црква првобитно заиста била покривена оловом. Први је конструктивни карактер крова цркве, чији се нагиб креће од 33° до 36° степени. Други аргумент произлази из археолошких ископавања. У сонди са источне стране олтарског простора, на нивелети која одговара времену грађења цркве, пронађен је фрагмент оловне плоче.²¹ Писани историјски подаци указују да су цркве, у то време, доиста биле покриване оловом. Дозвола за те радове добијана је од турских власти, али не треба заборавити да је иста врста докумената била неопходна да би се црква уопште сазидала. Према запису на цркви, из XVI века, Никола Бојчић је 1581. године препокрио оловом кубе манастирске цркве у Леснову, а постоје и подаци да је 1589. године црква у манастиру Градцу покривана оловом. Такође се и на цркви у Милешеви у XVII веку поправља олово.²² Према подацима за историју рударства на подручју у коме се налази Троноша, у селу Коренити, пронађена су стара оловна рудишта.²³ На основу свих расположивих података, до којих се дошло анали-

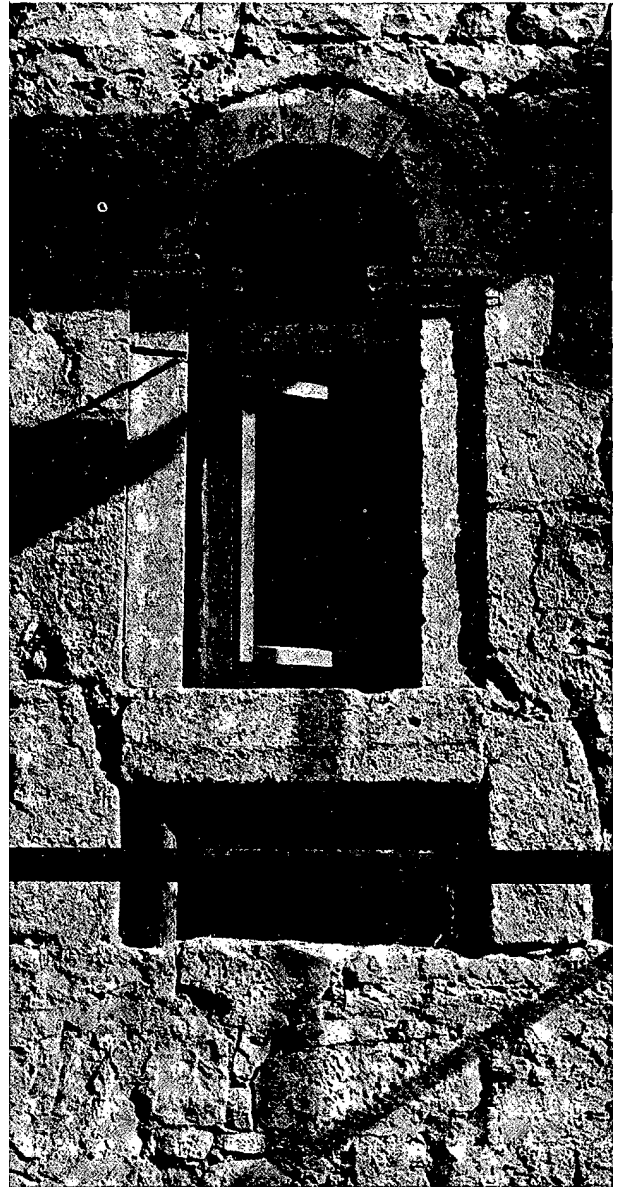
¹⁹ Према досадашњим проучавањима, печење црепа и ћерамиде доносе у Подриње досељеници из југоисточне Србије крајем XVIII и почетком XIX века (уп. Б. Милојевић, *Раћевина и Јадар*, Насеља српских земаља, IX, Београд 1913, 661 и даље).

²⁰ У површинском слоју — насипу — у порти манастира Троноше било је фрагмената црепа, али његово порекло је из најновијег времена. Оба манастирска конака су покривена црепом крајем XIX и почетком XX века. Он је био коришћен за израду лажног венца на цркви преко старијег каменог профила. Овај цреп, по свом облику и изради, припада најновијем времену.

²¹ У оквиру конзерваторских радова изведених 1981. године, урађено је и громобранско уземљење. У току ископавања громобранског рова пронађен је фрагмент оловне плоче који је ушао у археолошки инвентар из 1981. године.

²² О покривању Леснова оловом вид. П. Ј. Поповић, *Прилог за студију старе српске црквене архитектуре*, Старинар, I, 1922 (1923) 108; о покривању Градца уп. *Записи и натписи* I, бр. 805; о Милешеви вид. *Грађа за српску историју из руских архива*, Споменик СКА, LIII (1922) 156.

²³ Уп. Б. Милојевић, *нав. дело*, 645 и даље; о рударству у том крају вид. М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* I, Београд 1955, 71 и даље.

Сл. 8. Сонда испод северног прозора приправе на месту старијег зазиданог отвора (снимак С. Мојсиловић-Поповић)

Fig. 8. Sonde au-dessous de la fenêtre septentrionale du narthex, à l'endroit d'une ancienne baie, murée par la suite

зом објекта, археолошким истраживањем и проучавањем писаних историјских извора, може се закључити да је црква била покривена оловом.

У процесу утврђивања оригиналног изгледа и архитектонског решења цркве, један од испитиваних елемената су и прозорски отвори цркве. Истраживања грађевине су показала да су прозори на припрати у целини измењени, а да су остали отвори — певнички, олтарски и на куполи — накнадно преправљани. При тим преправкама они су ипак задржали свој првобитни камени украс, а промене су биле на прозорским преградама. Неколико елеме-

ната показује да су се првобитни прозори припрате разликовали од данашњих (сл. 7). Пронађени старији допрозорници су друкчијег типа од певничких и олтарског. Према затеченој ширини отвора, која износи око 50 см, и према типу равнoг непрофилисаног допрозорника — без лежишта за решетке — изведена је реконструкција прозора припрате са капком од дрвета као прозорском преградом. Да је преграда била са стакленим елементима, прозор би, вероватно, као и прозори наоса, имао решетке. У познијем периоду тај једноставни тип отвора је замењен сложенијим, по угледу на прозоре певница. На основу видљивих конструктивних трагова, претпостављамо да је отвор био архитравно решен, док је целокупна ширина архитектонског елемента била завршена полукружно.²⁴

окулусе пронађене су на другим објектима, а потичу из XVI столећа. Тако су познати подаци да је црква манастира Темске имала дрвене прозоре са окулусима, као и црква манастира Клисуре.²⁶

За првобитне прозоре припрате претпоставили смо да су били затварани капцима. Прозорске преграде у певницама и олтару решене су различито. Сигуран податак који показује да су прозори били застакљени пружају трагови старих гвоздених решетки. Оне су, свакако, биле постављене испред застакљене површине, а не испред дрвеног капка. У оригинално порекло решетки не треба сумњати, јер нема никаквих трагова који би указивали на грађевинску промену типа прозора, што искључује накнадну израду прозора са решеткама. Исто тако је

1800 2

Знајте се каде се прекрива мѣрѣ
 Сѣнтроноша храмъ въ хоѣи третна бци
 Покрѣсе црѣвъ си дрѣв. то мѣ трѣм
 колъ се дрѣ р и глѣ
 Егомик
 Агси аене мѣ
 НХЪ

1800

Сл. 9. Натпис пронађен на јужном зиду припрате из 1800. године, који говори да је црква те године покривена дрветом

Fig. 9. Inscription de 1800, découverte sur le mur méridional du narthex et disant que cette année-là l'église fut couverte d'un toit de bois

За првобитни изглед прозора куполе податке су пружила археолошка ископавања. У сонди отвореној непосредно уз цркву, откривени су фрагменти округлих прозорских стакала — окулуса. После изведене реконструкције, показало се да пречник окулуса износи 23 см.²⁵ Претпоставили смо да су та стакла била на прозорима куполе, где би типски, према познатим подацима, највише одговарала. Ширина прозорског отвора куполе на месту преграде износи 36 см, што сасвим одговара окулусу од 23 см. Проблем који је требало решити код прозора куполе јесте врста прозорске преграде. Према подацима са терена, преграда није била начињена од грађе која може да остави трагове (камена транзена или шток). Једини материјал који је могао бити употребљен, а чији се траг није морао задржати, јесте дрво. Та претпоставка је поткрепљена чињеницом да се прозорска преграда куполе причвршћивала за носећу дрвену греду — затегу. Прозорске дрвене преграде са прорезима за

познато да се тај тип старих решетака може уградити једино истовремено са зидањем отвора, јер друга грађевинска могућност не постоји. Питање да ли су се и у доњој зони

²⁴ Решење према коме би прозор био архитравно затворен, без лучног елемента, није било прихватљиво, јер би у том случају и вертикални допрозорници били постављени у равни зида, како је уобичајено. Код нашег прозора припрате допрозорници су увучени у масу зида, што је свакако захтевао спољни оквир. Важно је напоменути да су оба прозора припрате намерно преправљана и да нема никаквих грађевинских трагова који би говорили да су уништени за време неког страдања цркве.

²⁵ Окулуси су пронађени у току ископавања изведених 1981. године.

²⁶ За манастир Темску уп. Зорица Шипка Ергелашев, Пера Ј. Поповић — *Живот и делатност*, ЗЛУ, 16 (1980) 190. У опису Темске наводи „... стари су (prozori) израђени од храстових дасака кружно избушених и застакљених“. Црква манастир Клисуре и данас има дрвене прозорске преграде тога типа.

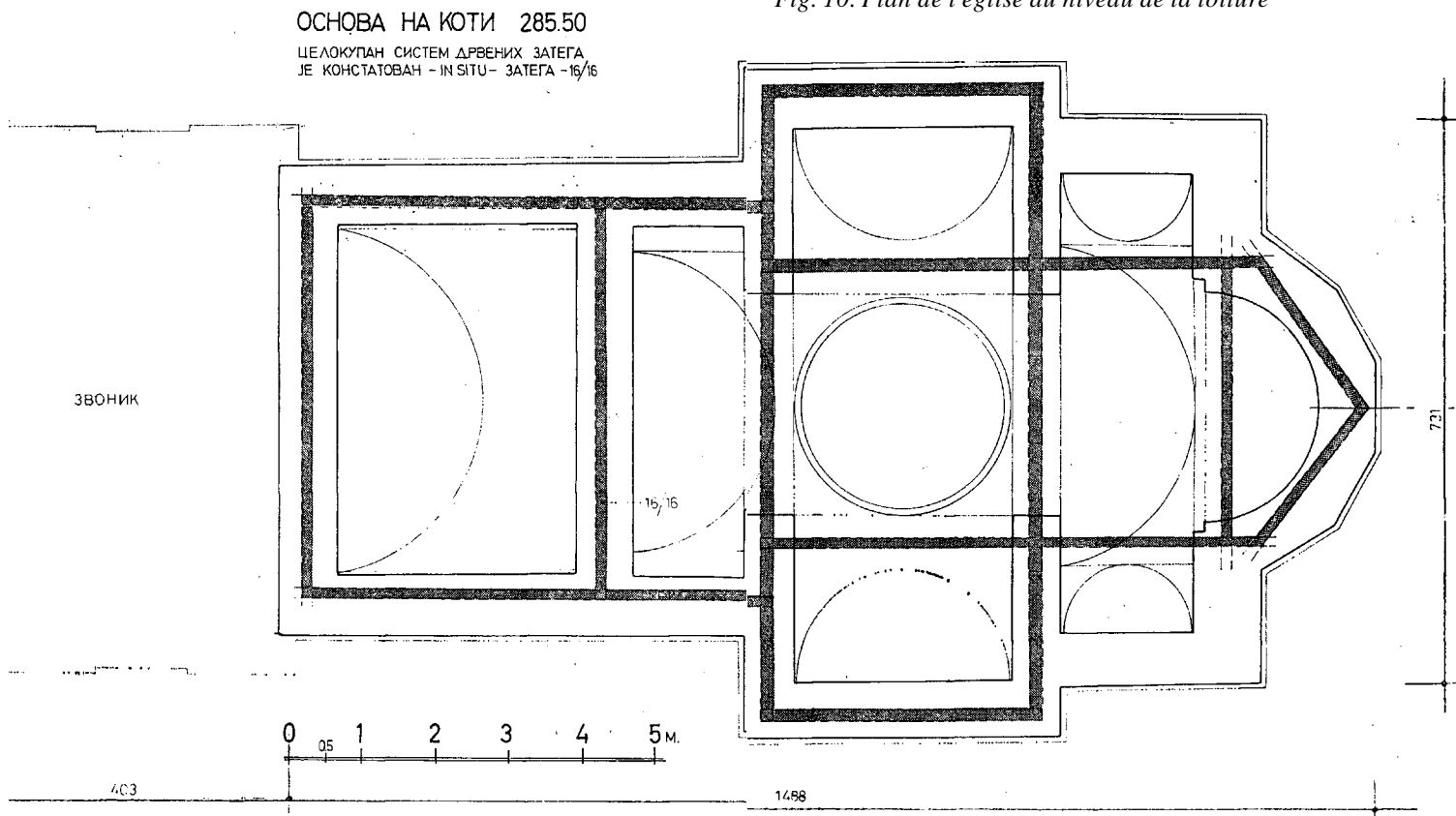
на овим прозорима налазили окулуси, или је коришћено равно стакло, остаје отворено.²⁷ Истраживање фасадних површина манастирске цркве у Троноши пружило је низ података на основу којих се може реконструисати првобитни изглед и спољна обрада зидова. Црква је сигурно била омалтерисана у другој половини XIX века, на шта указује и малтер са плевом, који се задржао у спојници на месту где је звоник прислољен уз зид цркве. Трагови танког слоја кречног млека, на лепо обрађеним каменим допрозорницама и луцима, такође указују на малтерисање фасаде. Није спорно да су фасаде у једном тренутку биле омалтерисане, али основно питање које се поставља јесте да ли су и првобитно — у време грађења — биле покривене малтером. Црква је грађена од ломљеног камена — кречњака — грубо обрађеног, са лепо профилисаним и обрађеним прозорским (отворима, пиластрима, аркадним низом и завршним венцем од жутог пешчара. Спојиви зидова су изведени од лепо обрађених тесаника исте врсте пешчара. Сокл је изведен такође од пешчара са завршном профилацијом.

²⁷ 0 окулусима у овом периоду вид. В. Хан, Прозорско стакло XV и XVI века у Србији, ЗЛУ, 8 (1972) 193—206.

Према усменом саопштењу Верене Хан (1981), на чему јој захваљујем, биле су у употреби и стаклене плоче за затварање прозора у XVI веку.

На зидовима, као и на каменом украсу прозорских отвора, постоје јасни остаци савременог малтера. Пронађени су и трагови старијег малтера на споју звоника и припрате, такође из познијег периода. На фасадним зидовима — јужном и пиластру тамбура — откривени су уклесани натписи о обнови цркве. Такође су откривени и старији, данас зазидани прозорски отвори, на којима нема трагова малтера. Надвратник северних врата је накнадно обијан и припремљен за малтерисање. Доња зона тамбура, уз коју се прислања кров кубичног постоља, грубо је озидана, док се изнад ње подиже лепо обрађено лице тамбура. На основу тих података је закључено да су фасадне површине биле немалтерисане — сви наведени подаци не иду у прилог супротној претпоставци. Записи на фасадном камену такође потврђују тезу о видним — непокривеним — површинама камена, а исто тако и прецизна обрада свих профилисаних елемената, укључујући и угаоне везе зидова, врло мала и плитка профилација прозорских оквира. Различита обрада видног и покривеног фасадног зида тамбура говори о двојаким третирању истог зидног платна, које би, вероватно, по целој површини имало исту обраду да је било малтерисано. На основу свих тих података претпостављамо да је црква била обрађена широким малтерним спојницама, а не малтерисана.

Сл. 10. Основа цркве на нивоу кровних затега
Fig. 10. Plan de l'église au niveau de la toiture

*

Истраживања предузета на манастирској цркви у Трноши пружила су податке о првобитном архитектонском концепту грађевине. Једно од спорних питања, које је постављено још много раније, јесте питање порекла те архитектуре и времена оснивања и грађења манастира.²⁸ Пре него што размотримо њене архитектонске особености, неопходно је разрешити дилему која се односи на локацију на којој је подигнут манастир. Досадашње претпоставке о времену грађења углавном су се ослањале на познате писане изворе о Трноши, који говоре да је манастир подигнут још на почетку XIV века, у време краља Драгутина.²⁹ Археолошка ископавања на том простору су показала да на истраженом делу локације не постоји културни слој старији од XVI века.³⁰ Неслагање писаних историјских извора и теренских података о времену зидања Трноше може се објаснити ако се имају у виду околности под којим су настали поменути историјски списи. О *Трношком родослову*, као историјском извору, писано је већ раније и, за сада, доказано да га треба користити веома опрезно.³¹ Документ о оснивању Трноше из

XVI века (1559. године), где се помиње „старо црквиште“ на коме је обновљена црква,²⁸ О архитектури манастирске цркве у Трноши до сада је мало писано, јер нису била предузета неопходна истраживања. У свим досадашњим радовима о трношкој цркви се говори као о објекту из XVI века, са сумњом у могуће старије порекло. Уп. *Археолошка налазишта, I, Западна Србија*, Београд 1953, 76—81; В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950 330—331. О Трноши као манастиру уп. нап. 4 овога рада.

²⁹ Изградња Трноше се приписује Кателини, жени краља Драгутина, према *Трношком родослову*. И познати документ из 1559. године, који говори о грађењу Трноше, напомиње да је црква подигнута на старом црквишту (уп. нап. 1).

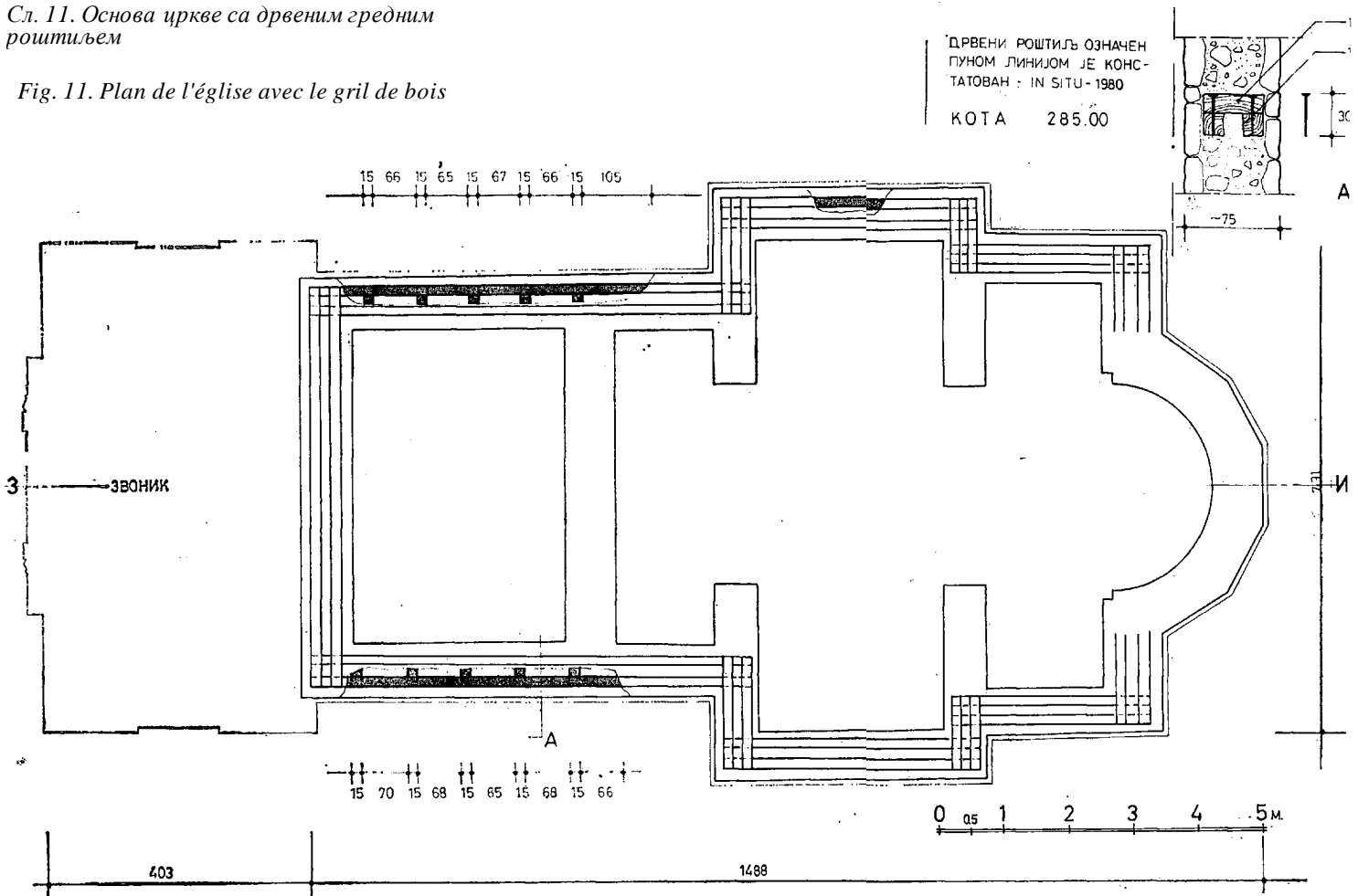
³⁰ Уп. М. Јанковић, *нав. дело*.

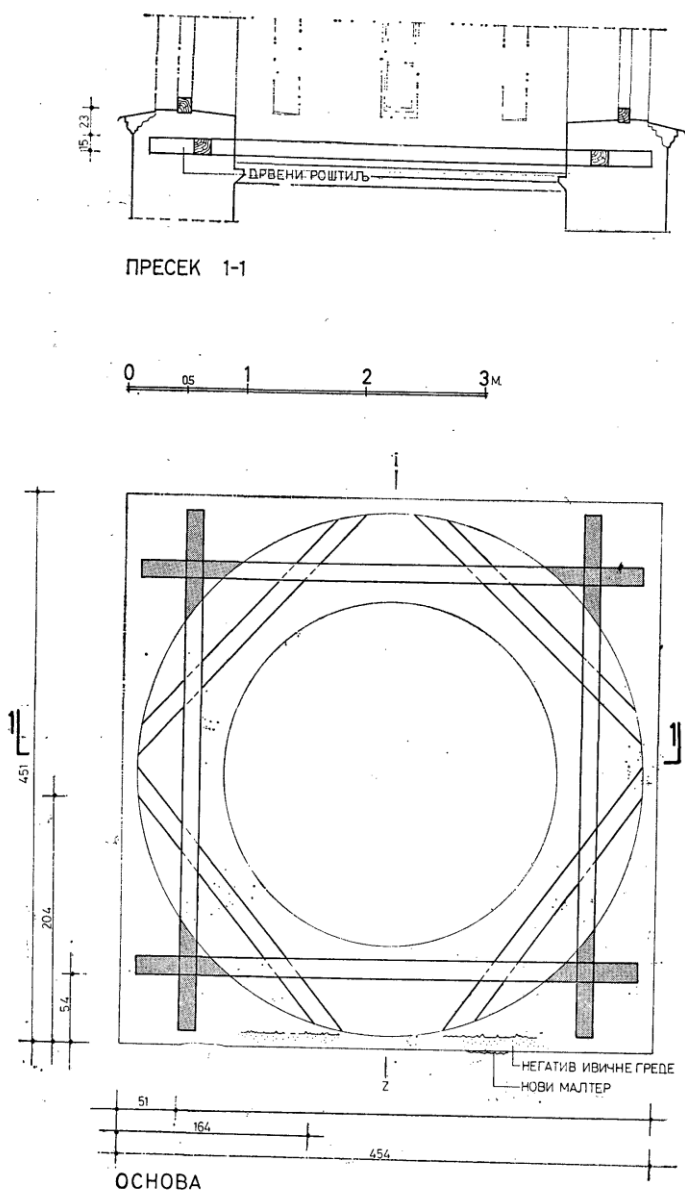
³¹ Према писаном извору из XVIII века — *Трношком родослову* — први манастир у Трноши је подигнут још на почетку XIV века (уп. Ј. Шафарик,

Српски летописац из почетка XVI века столџија, *столџија*, Гласник ДСС, V (1853) 17—112). О *Трношком родослову* као историјском извору, писао је Никола Радојчић (вид. *О Трношком родослову*, Београд 1931). Радојчић је показао да је овај спис настао преписивањем старијих рукописа у XVIII веку, али и да је писац овог родослова многе ствари испричао по свом личном нахођењу. Тако Радојчић наводи да је очигледно у краљу Драгутину гледао највећег Немањића, па је многе ствари — произвољно — њему приписао.

Сл. 11. Основа цркве са дрвеним гредним роштиљем

Fig. 11. Plan de l'église avec le gril de bois

Сл. 12. Основа кубичног постоља са системом греда од дрвета

Fig. 12. Plan du tambour carré avec le système de poutres

треба посебно размотрити. Могућа претпоставка је да се неко старо црквиште заиста налазило на том подручју, али да се његова локација не поклапа са позицијом на којој је Троноша изграђена.³² Други аспект тог питања је веродостојност изношења података у самом документу. Позната је историјска чињеница да је за подизање цркава у XVI веку морала постојати дозвола турских власти.³³ Услов за добијање дозволе је била старост локације. У таквим околностима није искључена могућност употребе неистинитих података који су у том моменту послужили као сведочанство о постојању старије цркве на месту где је требало изградити нову. Ова појава није била усамљена у том раздобљу.³⁴ Због

тога треба веровати податку који говори да је 1559. године изграђена црква, али се вест из истог документа — о старом црквишту на месту данашње манастирске цркве — мора ставити под сумњу. Подаци са којима данас располажемо, добијени истраживањем терена и грађевине, указују да је манастир Троноша подигнут у XVI столећу. У прилог резултатима археолошких ископавања иду и резултати истраживања архитектуре манастирске цркве. Градитељски поступак и архитектонски концепт трonoшке цркве говоре да објект не припада раздобљу с краја XIII и почетка XIV столећа, већ, напротив, указује на његово млађе порекло.

Архитектонски план цркве се састоји од неколико просторних јединица, међусобно повезаних системом зидова и стубова, полуобличастих сводова и лукова са најзначајнијом тачком система — куполом — у средишту. Црква је подигнута као једнобродна грађевина са трансептом, чији се хоризонтални план састоји од четири просторне јединице: припрате, западног травеја наоса, трансепта и олтарског простора са споља петостраном апсидом (сл. 16). Њену вертикалну просторну диспозицију карактеришу пуна зидна платна и над њима полуобличасти сводови, који, са осталим елементима, одређују унутрашњи простор. Над средишњим делом, на месту пресека наоса и трансепта, над квадратном основом, ослоњен на зидове и стубове преко носећих лукова и пандантифа, диже се цилиндрични тамбур са полукалотом као завршним просторним елементом (сл. 19). Архитектура манастирске цркве указује на јединство архитектонског и конструктивног решења. Примарни архитектонски елементи грађевинске целине јесу, истовремено, и примарни конструктивни елементи. Концепт дефинисања простора представља и конструктивни концепт целине. Та чврста међузависност архитектонске форме и конструкције указује на јединство мисаоног поступка градитеља, односно да су у то време проблеми

³² Неколико километара од Троноше, у селу Воћњаку, налазе се остаци неке цркве (до темеља порушена) који нису истражени. У самом атару Корените, у Средњој Мали, постоји локалитет црквина, такође неистражен. Сви ови подаци указују на потребу систематског истраживања овог подручја, које би свакако пружио поузданије доказе о историји овога краја.

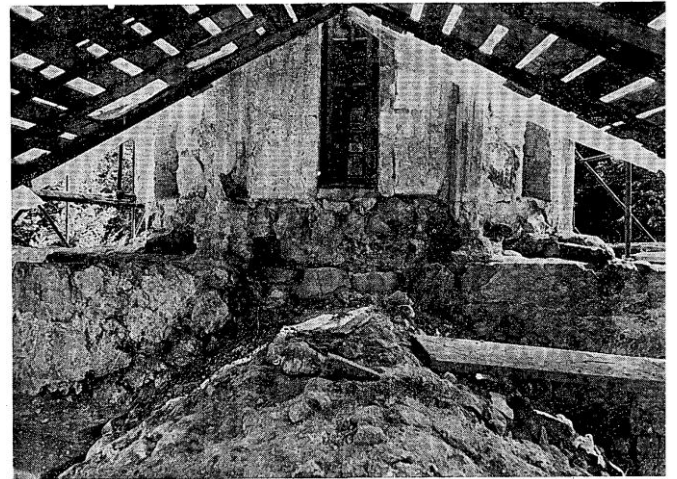
³³ О овом питању в. *Zakonski spomenici I, Kanuni i Kanun-name za bosanski, hercegovački, zvrnički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak*, Sarajevo 1957; В. Кораћ—В. Ј. Бурић, *Цркве с прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство XV—XVII в.* ЗФЛУ VIII (1964) 561—599.

³⁴ Дешавало се у то време да се подигну цркве на местима где старе нису постојале (уп. *Zakonski spomenici I, Kanuni i Kanun-name*, 31, 43, 56, 66). О истом проблему говори С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1577—1614*, Нови Сад 1965, 47 и даље.

конструкције и форме постављени као једно питање.

Порекло идејне основе таквог просторног склопа свакако не треба тражити у хронолошким оквирима у којима је дело настало. Треба га посматрати као део континуираног преноса створених просторних знакова и симбола, који се у конкретним условима времена прихватају као утврђена и непроменљива чињеница. Полазећи од архитектонског плана сакралне грађевине који произлази из чврсте и строго контролисане схеме, не можемо само анализом тог плана, као примером варијантног решења, одредити време грађења објекта. Неопходно је и проучавање другостепених архитектонских елемената и целокупног просторног плана.

Архитектура манастирске цркве је, свакако, условљена и избором материјала за грађење. Објекат је подигнут од ломљеног и полуобрађеног камена, са лепо обрађеним и профилисаним прозорским и улазним отворима и угаоним завршенима зидова. Равне фасадне површине се, без каменог украса, завршавају на истој висини дуж ослонаца сводова, док су

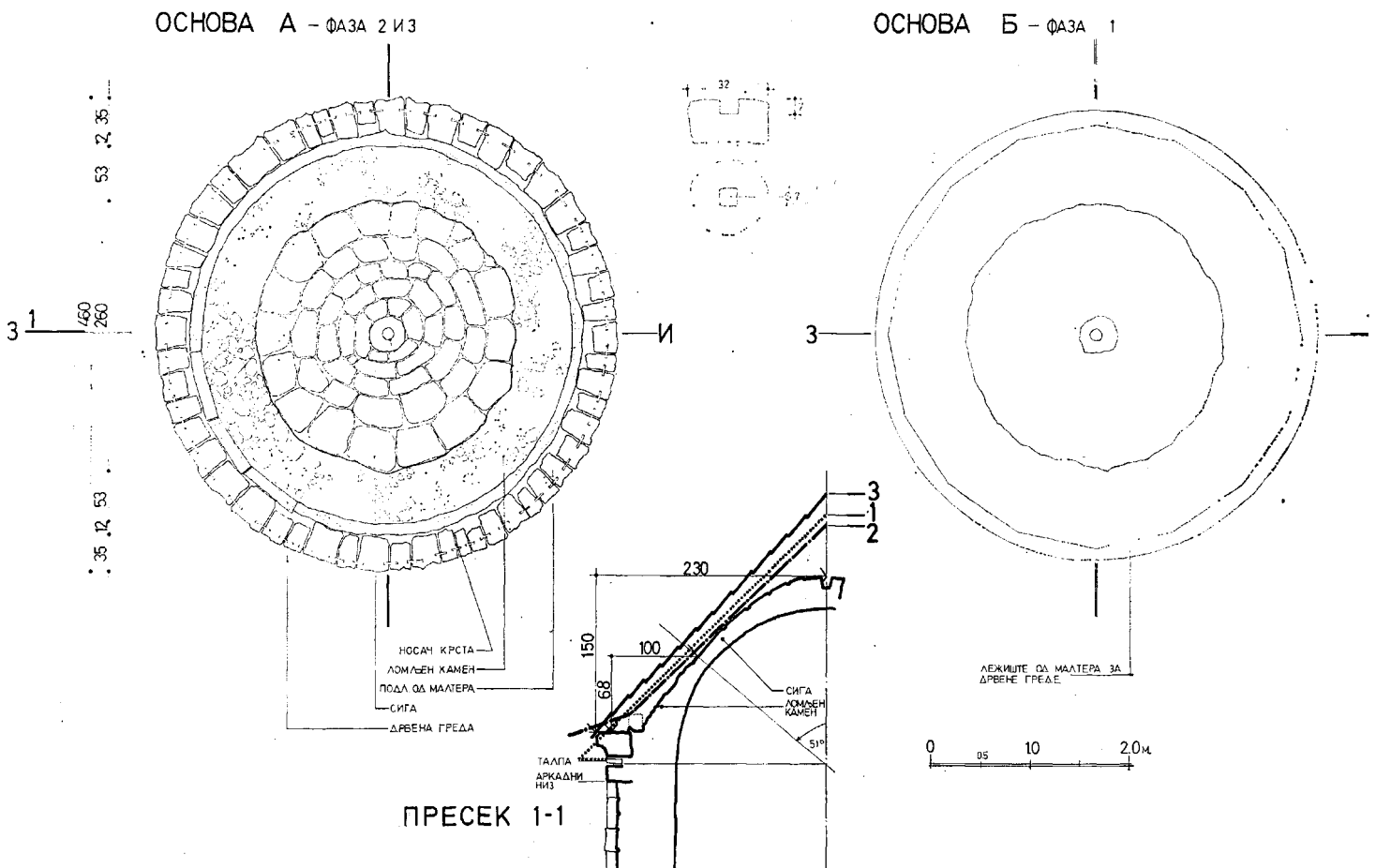
Сл. 13. Кубично постолје цркве у току истраживања (Снимци С. Мојсиловић-Поповић)

Fig. 13. Tambour carré au cours de l'exploration (Photo S. Mojsilović-Popović)

лучни отвори сводних шупљина на фасадама затворени троугаоним зидним површинама. Над сводовима који затварају унутрашњи простор изграђени су двосливни кровови, чији просторни облик одговара облику основе грађе-

Сл. 14. Анализа куполе цркве

Fig. 14. Analyse de la coupole de l'église

вине. Над средишним делом, на месту продора подужних и попречних кровова, подигнута је купола.

Пројектантски модул просторног склопа, чијим је хоризонталним и вертикалним умножавањем простор мерно дефинисан, јесте средишни квадрат над којим се диже куполна конструкција (сл. 20). Кроз средиште тог квадрата, паралелно његовим страницама, постављене су главне осовине објекта, које се међусобно секу под правим углом. Подужна осовина, оријентисана у правцу запад—исток,

Сл. 15. Натпис пронађен на северозападном пиластру тамбура куполе из 1655. године (Снимак С. Мојсиловић-Поповић)

садржи укупно пет пројектантоких модула, док попречна оса у центру система, оријентисана север—југ, садржи три пројектантска модула. Умножавањем тог модула, четири пута по вертикали над средишним делом, добија се завршетак куполе, односно грађевине на њеном највишем делу. Однос укупне дужине према максималној висини, изражен тим модулима, једнак је односу 5:4 (дуж.: вис. = 5:4). Дељењем квадратног пројектног модула — једноставном геометријском поделом — добијају се кључни конструктивни елементи целине: дебљине зидова, ослонци лукова, места затега, висине темена сводова, односно положај завршних камених венаца на фасадама.

Хоризонтални план објекта образује крст, са дужином кракова пет, односно три квадрата — модула. Укупна дужина краћег крака крста одговара дужини трансепта, док укупна дужина дужег крака одговара укупној дужини објекта, тако да однос кракова 5:3 одговара односу укупне дужине објекта, према његовој највећој ширини. Та квадратна модуларна подела,

у оквиру основног пројектантског модула, садржи мерну поделу изражену у стопама. Страница квадрата — модула — има дужину 10 стопа, а према данашњем мерном систему стопа износи 29,7—30 см.³⁵ Постављањем модуларне мреже од основних јединица — стопа — добија се мерни систем трonoшке цркве. Њена укупна дужина износи 50 стопа и 1/4; ширина припрате и западног травеја наоса је 16, а укупна дужина трансепта 30 стопа. Дебљина зидова се креће од 2,5 до 2 и 3/4 стопе, а висина зидова до почетка сводова и припрате је 15 стопа (сл. 20).

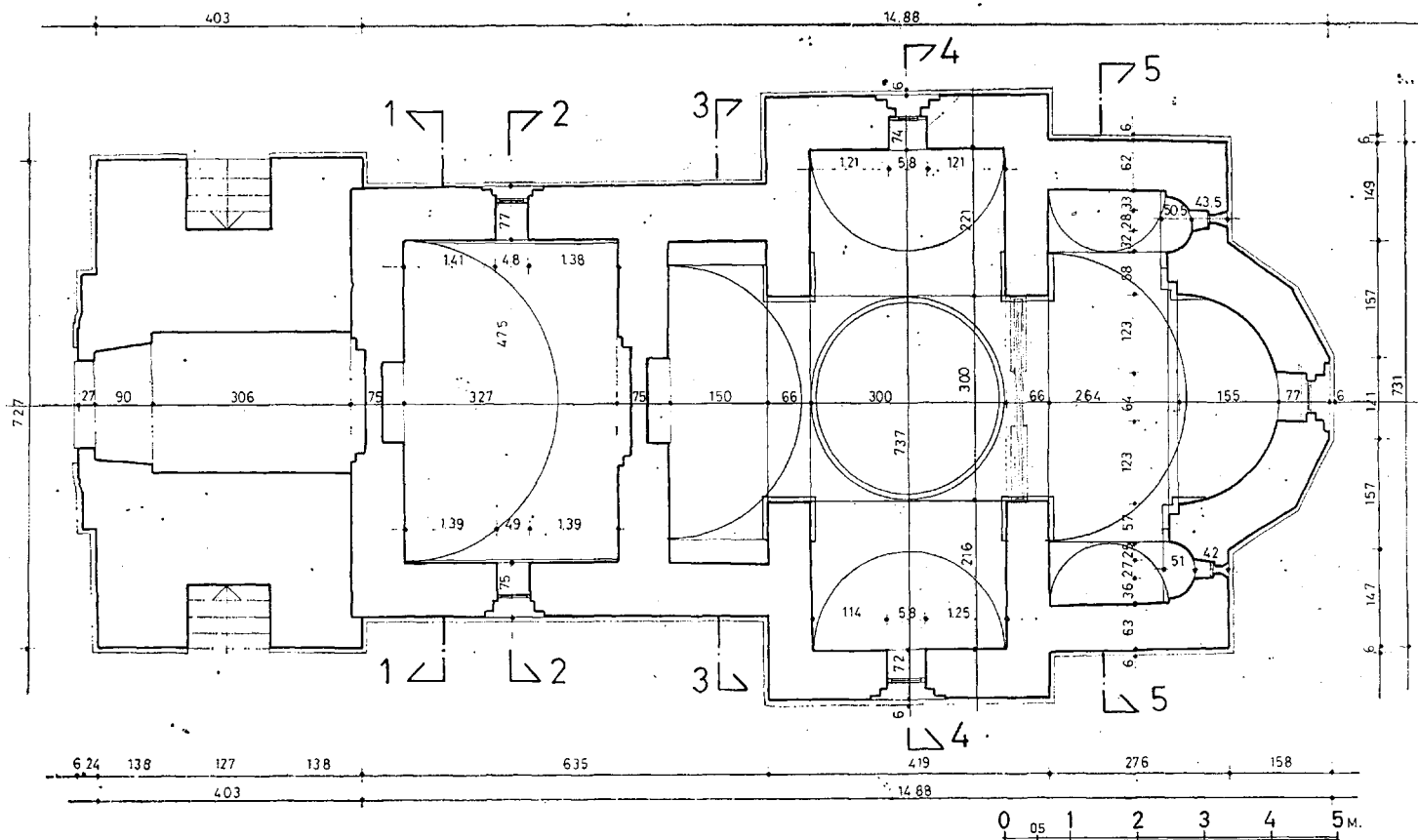
СТА ЦРЬКОВ
ТОКРНСЕ
ВЛТОВА
ХГ

Fig. 15. Inscription de 1655, découverte sur le pilastre nord-ouest du tambour de la coupole (Photo S. Mojsilović-Popović)

На основу изведених истраживања показало се да је пројектантски модул цркве квадрат и да је грађевина пројектована по систему ква-

³⁵ О величини средњовековне грађевинске стопе вид. С. Ђирковић, *Мере у средњовековној српској држави*, каталог САНУ Мере на тлу Србије, Београд 1974, 41—64. Према овим проучавањима стопа износи 29,4—30,4 см. Мерења Ђ. Бошковића и Б. Вуловића показују да стопа код неких средњовековних грађевина у Србији износи 29,7—32 см (уп. Ђ. Бошковић—Б. Вуловић, *Царичин град — Куриумлија — Студеница*, Старинар н.с. VII—VIII, 1956—1957 173—180). Размеравања М. Чанак-Медић изведена на Студеници показују стопу од 31,5—32,5 см (вид. М. Чанак-Медић, *Првобитна замисао куполног дела Богородичине цркве у Студеници*, Рашка баштина, 2, (1981) 27—42).

³⁶ О пропорцијским односима сакралних грађевина уп. Н. Спремо Петровић, *Пропорцијски односи у базиликама илурске префектуре*, Археолошки институт књ. 7, Београд 1971; М. Čanak-Medić, *Teorijska sprema i stepen obrazovanja srednjovekovnih graditelja*, Zbornik zaštite spomenika kulture, XVIII (1967) 5—25; S. Vasiljević, *Naši stari graditelji i njihova stvaralačka kultura*, Zbornik zaštite spomenika kulture, VI—VII (1956) 1—33; T. Kurent, *Sistemi standardnih i modularnih mera u arhitekturi*, Arhitektonski fakultet, Beograd 1975.

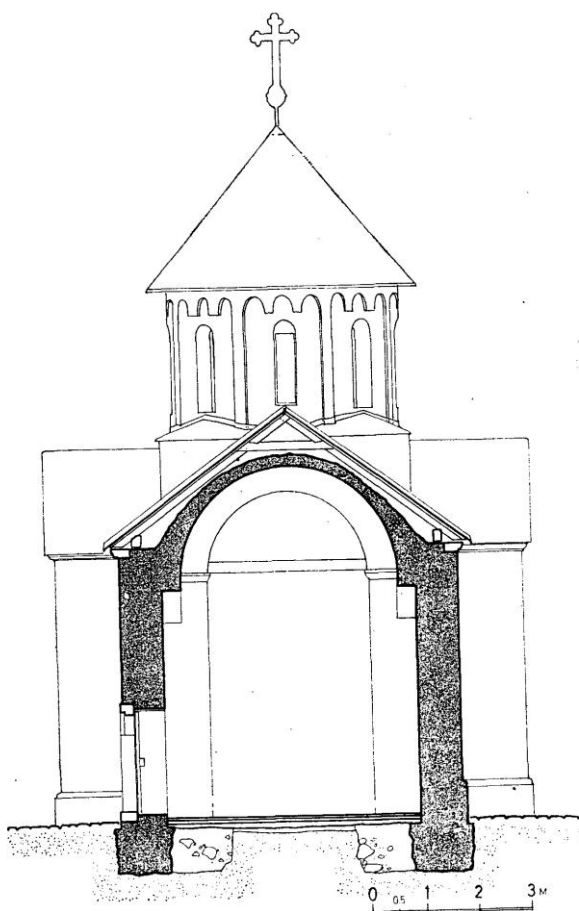

Сл. 16. Основа манастирске цркве Fig.

16. Plan de l'église du monastère

Сл. 17. Црква, попречни пресек

Fig. 17. Eglise, coupe transversale

дратуре.³⁶ Грађевински модул објекта је квадрат чија је страна једнака дужини стопе. Оба модула стоје у међусобној вези, јер страна пројектантског модула садржи 10 грађевинских, односно основних модула. Мерна анализа трonoшке цркве је истовремено сведочанство о техничком знању њених протумајстора, али и доказ о њеним архитектонским и естетским вредностима.

Довде изнесени подаци говоре о карактеру примарног архитектонског склопа, а секундарни елементи архитектуре — прозорски и улазни отвори — такође показују умешност њених мајстора. Изведени су лучним усецањем у основну зидну масу, са профилисаним ослонцима лукова (капителима), док је сам отвор испод лукова архитравно затворен (сл. 21). Прозори тамбура, изграђени конусним пробијањем целокупне дебљине зида, такође су лучно затворени са архитравом изнад самог отвора. Осим низа слепих arkada, плитких пиластара, венца на завршетку зидова и прозорских и улазних оквира, црква нема други камени украс.

Да би се, према својим архитектонским и грађевинским обележјима, архитектура манастирске цркве у Трноши временски одредила, она се мора посматрати у оквиру групације грађевина на ширем подручју и у ширим временским оквирима.³⁷ Црквене грађевине које

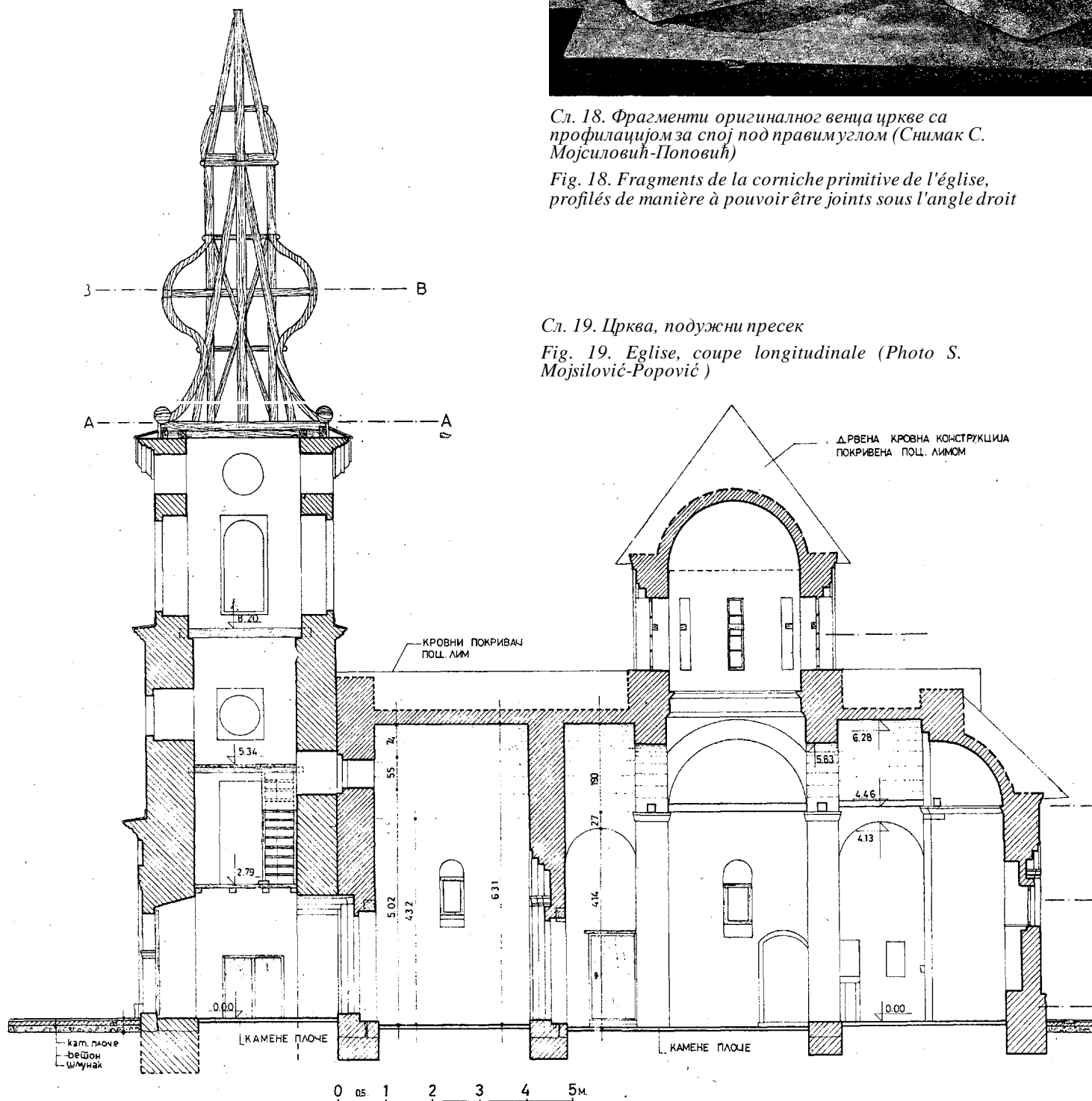
³⁶ О архитектури манастирске цркве у Трноши уп. В. Петковић, *нав. дело*, 330—331; *Археолошка налазишта*, I, *Западна Србија*, Београд 1953, 76—81; М. Б. Милићевић, *Манастири у Србији*, Гласник СУД, XXI (1867), 53—55.

су по свом архитектонском типу једнаке Троноши налазе се на простору који захвата области западно од реке Дрине, подручје Овчарских и Кабларских планина, па чак досеже и до неких крајева уз реку Лим. То су црквене грађевине манастира: Тавне, Возуђе, Благовештења под Кабларом, Мајсторовине и Добриловине. Архитектонским детаљима, типу прозора и портала Троноше по обради су слични они са црквених грађевина Св. Тројице под Овчаром, Озрена, Ломнице, Липља и Папраће. Све поменуте грађевине потичу из XVI или са по-

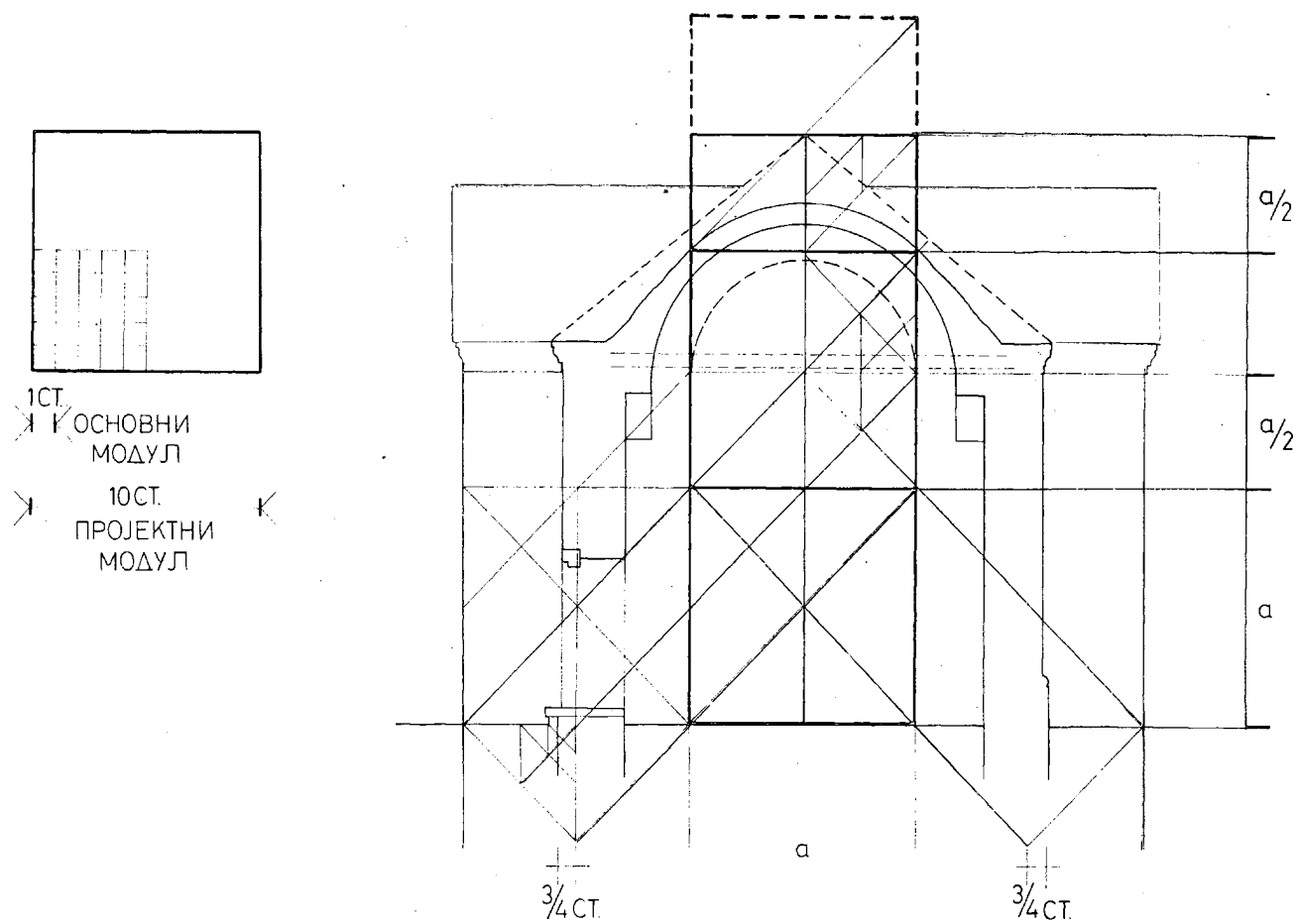
Сл. 18. Фрагменти оригиналног венца цркве са профилацијом за спој под правим углом (Снимак С. Мојсиловић-Поповић)

Fig. 18. Fragments de la corniche primitive de l'église, profilés de manière à pouvoir être joints sous l'angle droit

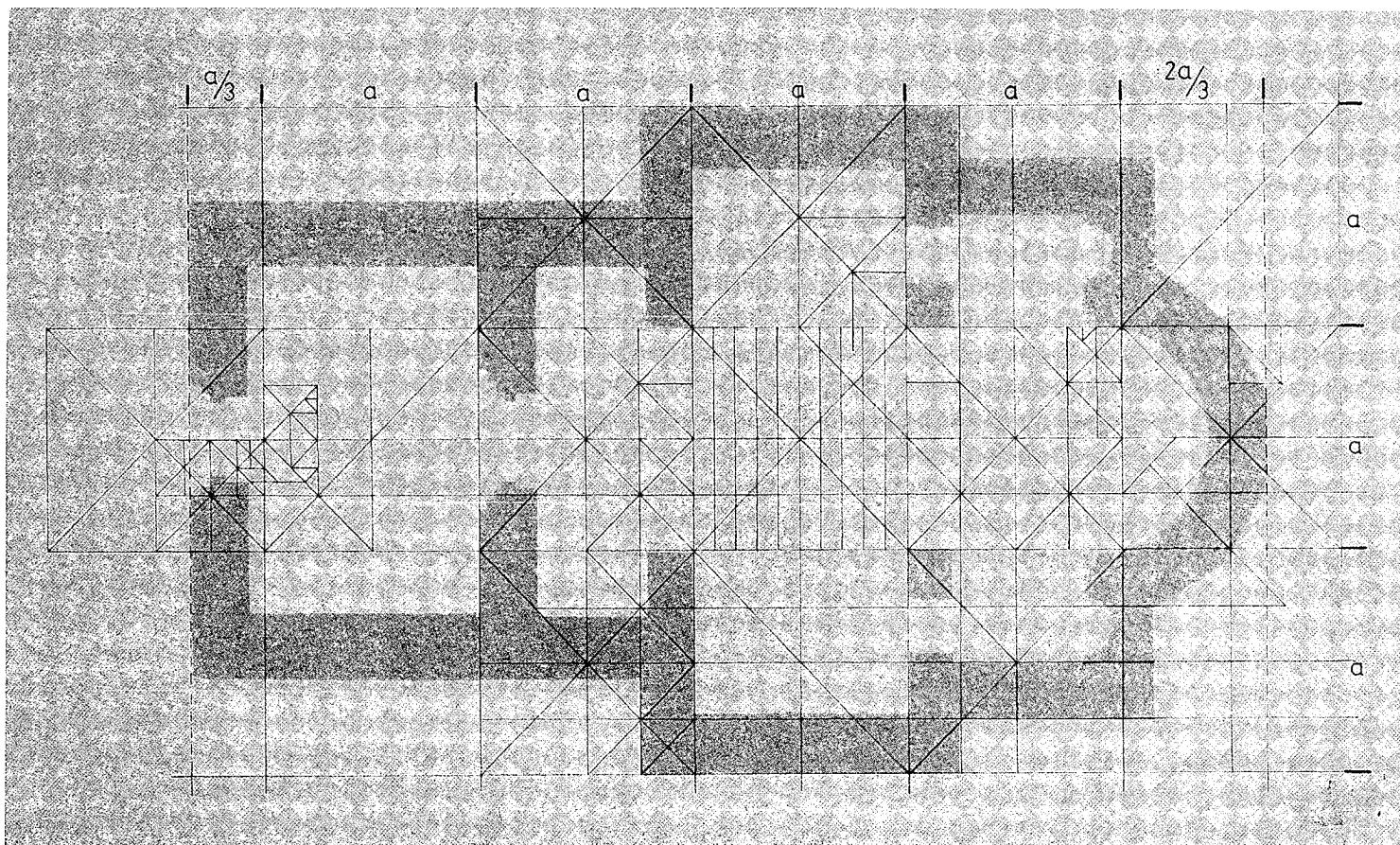
Сл. 19. Црква, подужни пресек

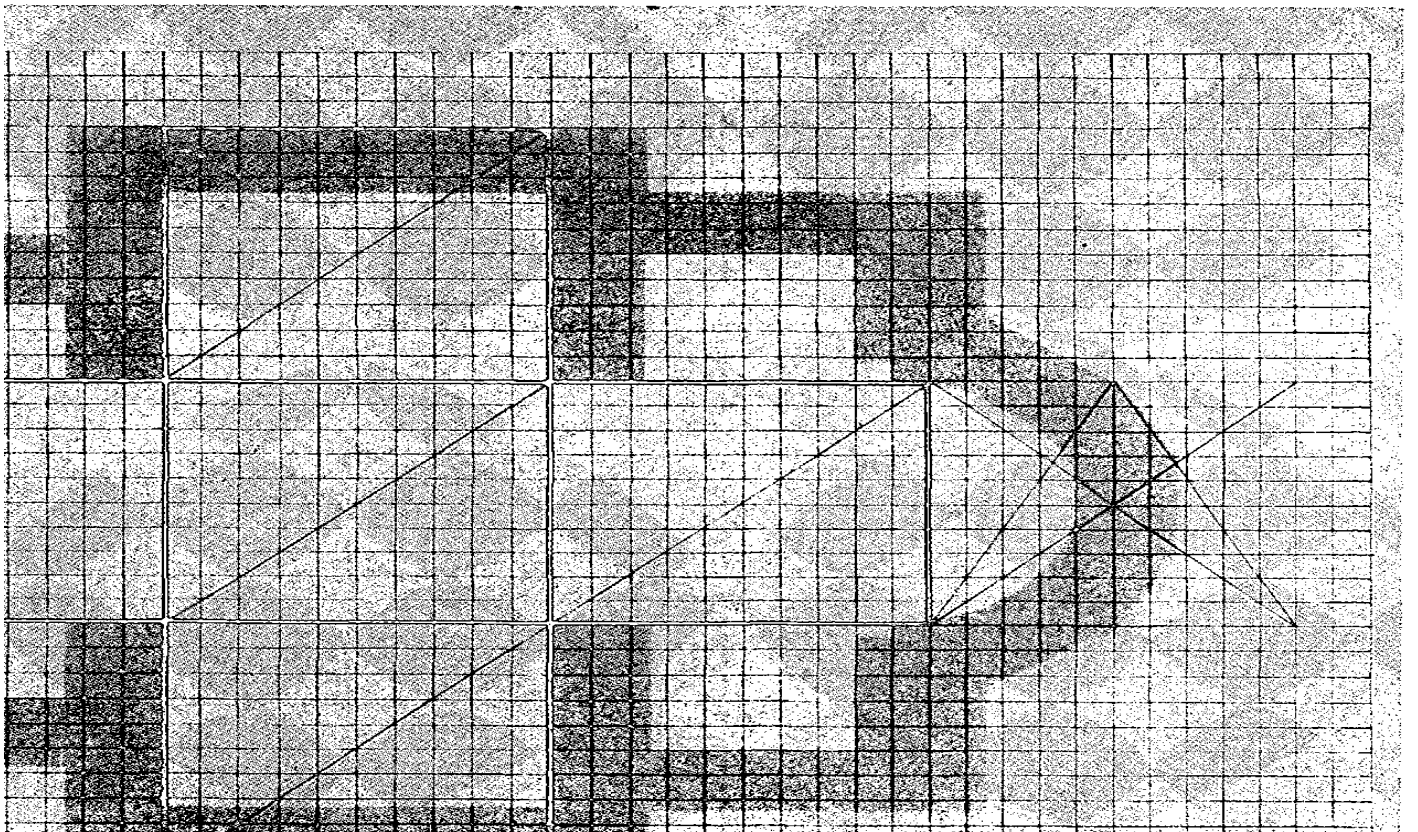
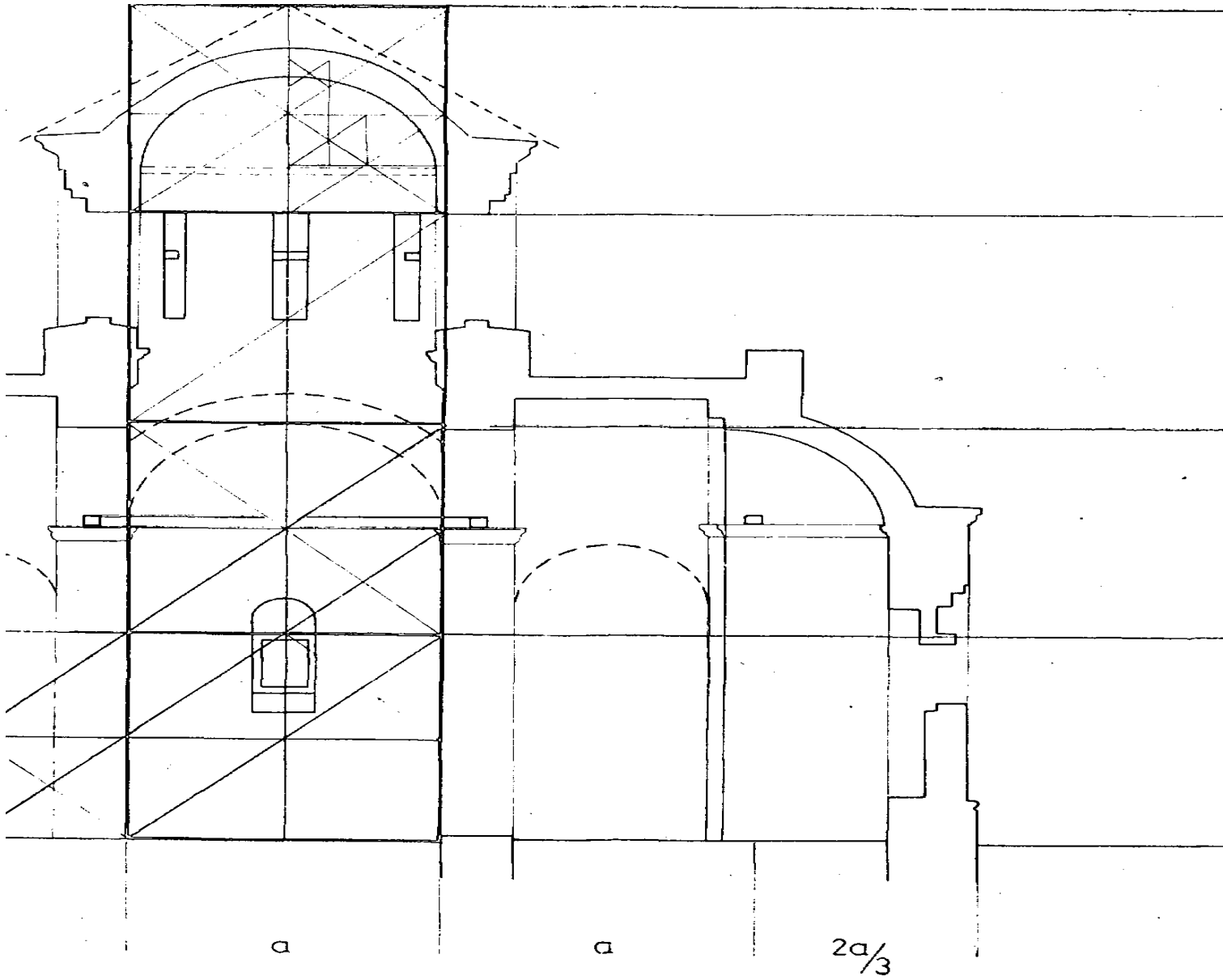
Fig. 19. Eglise, coupe longitudinale (Photo S. Mojsilović-Popović)

Сл. 20. Црква, анализа мерних односа просторног склопа

Fig. 20. Eglise, analyse des proportions de la structure de l'espace

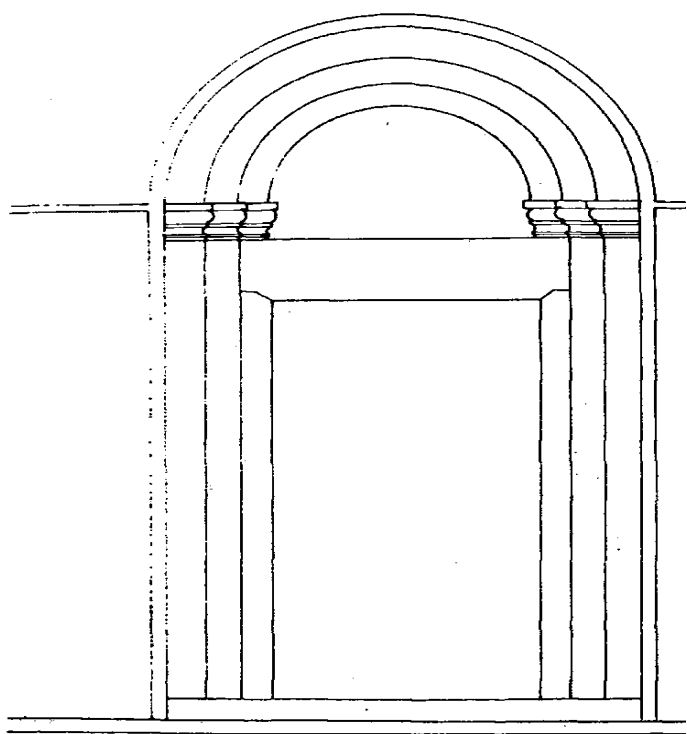

четка XVII столећа.³⁸ Порекло архитектонског плана те групе објеката може се тражити у ширим хронолошким оквирима. Просторни концепт наведених цркава се, као варијантно решење, уочава код старијих грађевина рашкога типа.³⁹ Ти старији објекти (13. в.), подигнути као једнобродне куполне грађевине са трансептом и — код неких — развијеним олтарским делом, углавном су владарске задужбине средњовековне српске државе. Према градитељској хијерархији епохе — репрезентативни објекти — и њиховом духовном и политичком значају, оправдано су постали извор инспирације градитеља познијег периода. Политичка и културна клима у XVI столећу, нарочито после обнове Пећке патријаршије (1557. године), омогућила је шири развој градитељске делатности. Неимарима те епохе је било познато градитељство из доба државне самосталности и, у таквим условима, угледање на оно што је некада представљало највиши домет градитељства у држави није необична појава. Избор рашког, а не неког другог плана, на подручју о коме је реч, може се објаснити на разне начине. О томе постоје многобројне претпоставке и у досадашњим истраживањима.⁴⁰ Поред осталог, није искључено да су рашке цркве као владарске задужбине куће Немањића, због значаја својих ктитора, а у жељи да се оживи традиција, биле извор и узор градитељства тог познијег времена.

Нема потребе упуштати се у поновно разматрање раније изнесених чињеница, нити тражити непосредне узоре, јер они могу да се нађу у многим грађевинама те епохе, као што се

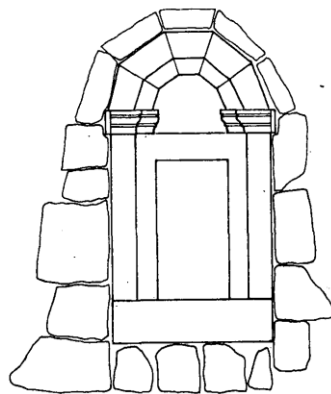
на сличан начин и њима може наћи паралела са објектима њихове, или старије епохе. Проналажење даљих могућих узора међу рашким грађевинама само квантитативно доприноси неспорној чињеници да је једна група сакралних објеката изграђених на том подручју у XVI столећу представљала варијантно решење архитектонског плана рашке групе.

³⁸ Нека општа дела у којима се говори о архитектури наведених цркава вид. за *Мајсторовину* (А. Дероко, *На светим водама Лима*, Гласник СУД (1932) 131—132; В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 179), за *Добриловину* (Б. Бошковић, *Архитектонски споменици на Тари и под Осоговом*, Гласник СНД XII (1933) 147—149; В. Ђоровић, *Манастир Добриловина*, Годишњица Николе Чупића, XLIII (1934) 164—177), за *Тавну* (В. Петковић, *нав. дело*, 321—322; М. С. Филиповић—Ђ. Мазалић, *Манастир Тамна*, Споменик ХСIX (1950) 115—129), за *Папраћу* (М. С. Филиповић—Ђ. Мазалић, *Манастир Папраћа у Босни*, Споменик, ХСIX (1950) 96—114); за *Ломницу* (М. С. Филиповић—Ђ. Мазалић, *Црква Ломница у Босни*, Споменик, CI (1951) 125—151), за *Озрен* (М. С. Филиповић—Ђ. Мазалић, *Манастир Озрен*, Споменик, CI (1951) 89—120), за *Св. Тројицу под Овчаром* (М. Чанак-Медић, *Манастир Тројица под Овчаром*, Рашка баштина, I (1975) 81—94), за *Благовештење под Кабларом* (М. Чанак-Медић, *Благовештење под Кабларом*, Саопштења, IX, Републички завод за заштиту споменика културе (1970) 199—220) О овом типу цркава уп. В. Петковић, *Српски споменици XVI—XVIII века*, Старинар, VI (1911) 165—203; Z. Кајмаковић, *Око problema датације православних манастира у сјевероистојној Босни са посебним освртом на Папрацу*, *Naše starine*, XIII (1972) 149—171; В. Ј. Ђурић, *Милешева и дрински тип цркве*, Рашка баштина I (1975) 15—26; А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1962, 242 и даље.

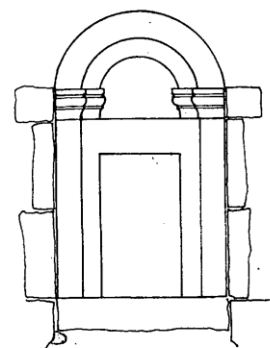

Сл. 21. Црква, прозорски отвори и западни портал наоса

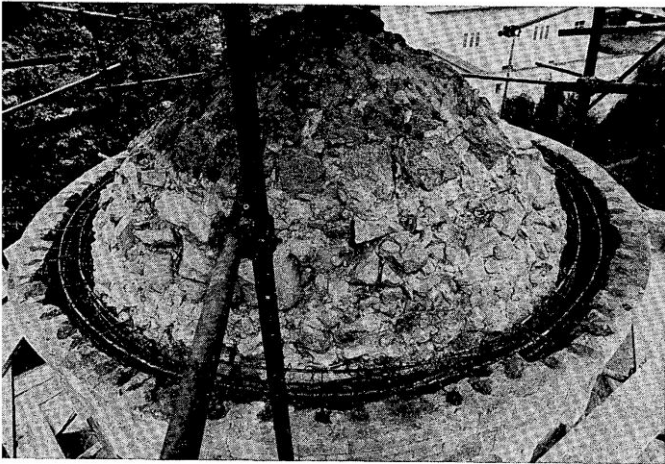
Fig. 21. Eglise, baies de fenêtres et portail occidental de la nef

ПРИПРАТА - ЈУЖНА СТРАНА

НАОС - ЈУЖНА СТРАНА

Сл. 22. Купола цркве у току радова 1980. године, израда бетонских серклажа (Снимак С. Мојиловић-Поповић)

Fig. 22. Coupole de l'église au cours des travaux de 1980, cerclage

Преузимање и варирање старијег просторно-архитектонског концепта у том случају не значи понављање, већ стварање нове архитектуре, која и целином и детаљима припада другом времену.

Један од значајних елемената који је утицао на промену општег архитектонског изгледа јесте измена величина, односно измена димензијских односа елемената у оквиру целине. Архитектонски објекти о којима је реч усвојили су старију диспозицију просторних јединица и облик основе, али је вертикални и хоризонтални однос величина измењен. Независно од облика хоризонталног габарита, грађевине тог типа и времена су знатно мањих димензија од својих „прототипова“. То сажи-

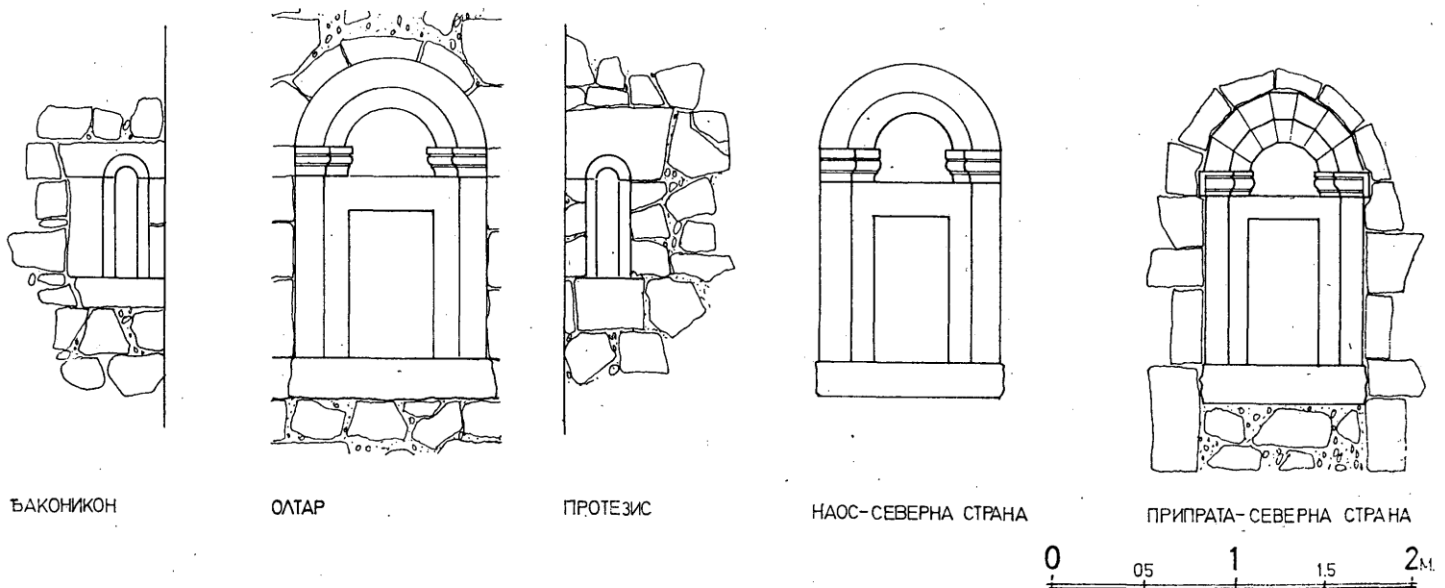
мање, изражено кроз односе дужине, ширине и висине објекта, као примарног елемента, довело је до композиционе промене архитектонских маса у целини. Нова решења се одликују знатно смањеном дужином западног травеја наоса у односу на дужину (истовремено зидане) припрате, тако да у укупном просторном распореду куполе добија скоро реалну средишњу позицију.

Смањење дужине објекта је довело и до логичног смањења укупне висине, што се последично одразило и у расподели архитектонских маса. Тако и трансепт мења свој однос према целини: док је код прототипа много нижи, он се сада подиже до исте висине, или је незнатно нижи од наоса. Те промене утичу и на распоред кровова, па се кров сада решава као целина заснована на истом хоризонту, а не више степеновањем маса.⁴¹ Осим измењених примарних односа елемената у целини, и по детаљима се та нова архитектура разликује од прототипа. Нови тип и обрада прозора, сада искључиво једноделних, и портала, улази у ту групу елемената. Уочљива разлика постоји код решења улазних отовора: код старијих грађевина

³⁹ У истраживањима В. Ј. Ђурића (*нав. дело*), М. Чанак-Медић (*нав. дело*), Ђ. Бошковића (*Археолошка налазишта*, I) и других, истиче се да овај тип цркава по пореклу свога плана припада групи грађевина рашкога типа.

⁴⁰ Према истраживањима В. Ј. Ђурића, манастирска црква Милешева је одиграла важну улогу као узор за многе цркве из XVI столећа у сливу Дрине (*нав. дело*). М. Чанак-Медић, говорећи о цркви Св. Тројице под Овчаром (*нав. дело*), проналази сличности са грађевинама у Ариљу, Жичи и Св. Апостолима у Пећи.

⁴¹ Упореди манастирске цркве следећих манастира: Трноше, Св. Тројице под Овчаром, Благовештења под Кабларом, Тавне, Озрена, Липља, Моштанице, Возуће, Клисуре итд.

из XIII века (изузев Ариља), надвратна греда је постављена у истој равни са капителима стубића, док се сада она налази испод њих. Приметна је и разлика у избору мотива и типу каменог украса, који је код познијих објеката сведен на једноставну профилацију отвора, завршних венаца или, понегде, аркадног фриза на куполи.

Манастирска црква у Трноши, као одређени архитектонски тип који има сва наведена обележја, несумњиво припада архитектури XVI столећа.

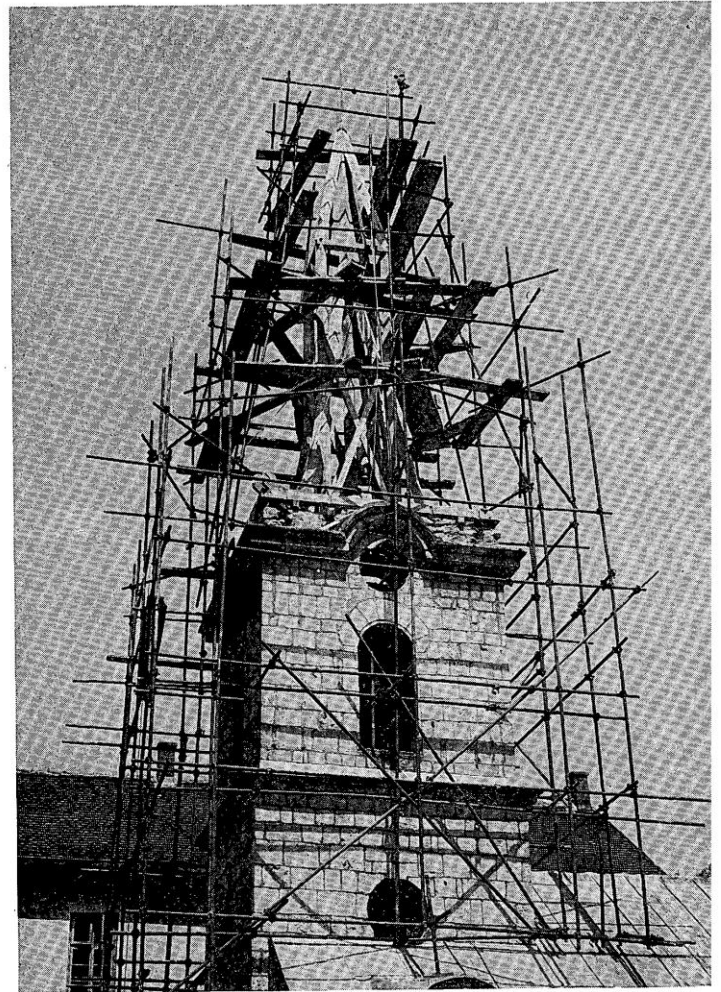
*

*

Од свог оснивања 1559. године, до данашњих дана, манастир Трноша не престаје да ради. Не постоје никакви писани или други историјски извори који указују да је манастир, у неком периоду свога трајања, био запустео. Подигнут је у време повољних политичко-културних услова, после обнове Пећке патријаршије, када је и градитељска делатност, поред осталих, постала интензивнија. Временски континуитет од преко четири столећа био је неминовно испуњен и мањом градитељском активношћу, интерног карактера, која се одвијала у манастирском кругу. Трагове тих подухвата, на грађевинској целини, можемо и данас препознати.

Успостављање хронологије историјских преградњи и одређивање грађевинских фаза у оквиру трајања објекта, представља изузетно сложен задатак. Уза сву неопходну опрезност, покушаћемо да издвојимо, по хронолошком реду, битне грађевинске преправке које су делимично промениле првобитну архитектонску замисао градитеља. Редослед преградњи стоји у блиској вези са приликама на том подручју од XVI до XIX столећа.

Манастир Трноша је основан средином XVI века, у време када је та област припадала Зворничком санцаку — Сребрничком кадилуку, подручју које више није било непосредна погранична зона.⁴² Манастирска црква, посвећена Вавдењу, према оснивачком документу је изграђена 1559. године, а место Трноша се и пре тога датума помиње у турским пописима (око 1530. године).⁴³ Први писани податак, који посредно говори о обнови манастира, потиче из XVII века — из 1625. године⁴⁴, када монашко посланство тражи помоћ из Русије. Тада је, изгледа, започело прикупљање средстава за обнову, до које је дошло касније, 1655. године — према запису уклесаном иа пиластру тамбура (сл. 14). О природи обнове у XVII веку, можемо нешто више да закључимо на основу текста записа, из кога сазнајемо да је црква те године покривена. Будући да је уклесан на пиластру фасадног зида тамбура, може се закључити да је изведена грађевинска преградња била већег обима и да је захтевала употребу скела, али се на основу теренских

Сл. 23. Црква, звоник из XIX века у току радова 1979. године (Снимак С. Мојсиловић-Поповић)

Fig. 23. Eglise, clocher du XIXe siècle au cours des travaux de 1979

анализа грађевине не може поуздано рећи колики је био обим грађевинског захвата. Трношка црква је у то време стара преко 80 година. Није искључено да је тада, осим по-

⁴² Нека општа дела о овим областима у XVI столећу уп. Х. Шабановић, *Управна подјела југословенских земаља под турском владавином до Карловачког мира 1699. године*, Годишњак историјског друштва Босне и Херцеговине, IV (1952) 171—204; Исти, *О организацији турске управе у Србији у XV и XVI вијеку*, ИГ, 3—4 (1955) 59—77; исти, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959; *Шабач у прошлости*, изд. Историјског архива Шабац, Шабац 1970.

⁴³ Према дефтеру за Зворнички санцак, који потиче из 1530. године, у нахији Птичар у попису кнежине кнеза Рашана, наведено је место Трноша. (Оригинал дефтера се налази у Сарајеву ОИС под бројем 91, Дефтер из 1530. № 405). Податак је коришћен из чланка М. Васић, *Кнежине и кнезови тимарлије у Зворничком санцаку у XVI вијеку*, Годишњак историјског друштва Босне и Херцеговине, X (1959) 261.

⁴⁴ Уп. *Грађа из руских архива*, 213.

кривања изведена и једна од поправки фасадних површина.⁴⁵ Може се претпоставити да је старији живопис (трагови на јужном зиду припрате), чије време живописања није познато, настао у то доба.⁴⁶

Од тренутка оснивања па до осамдесетих година XVII века, то подручје карактеришу релативно мирне политичке прилике, тако да се не може говорити о обнови грађевине изазваној ратним разарањима.⁴⁷ Тек крајем XVII века (од 1683. године) и кроз цео XVIII век, са мањим прекидима, настају немирна времена, испуњена аустријско-турским сукобима, који су донели многе недаће, рушења и паљења у тим, сада поново пограничним областима.⁴⁸ У том нестабилном времену, највероватније је било и већих разарања манастирске цркве у Троноши. О томе нема писаних података, али теренски подаци пружају очигледно сведочанство. Археолошким ископавањем су потврђени хоризонти рушења и паљења, који припадају овом периоду, а и манастирска црква, затечена у знатно измењеном облику, са видним траговима разарања, указује да је грађевина била изложена великим страдањима.

Пошто је установљено да је црква првобитно била покривена оловом, све историјске околности иду у прилог претпоставци да је олово са цркве скинуто у ратно доба између 1683. и 1699. године, када је највероватније страдао и објекат. Тада су многе цркве у тим и другим областима доживеле сличну судбину: са Раванице су Турци 1683. године скинули олово⁴⁹, манастир Рача⁵⁰ на Дрини је изгорео, а

⁴⁵ Вид. одељак овог рада који се односи на теренска истраживања објекта.

⁴⁶ Многе цркве на ширем подручју биле су изграђене у XVI веку а живописане тек у XVII. На пример, црква Житомишљиха Ломнице, Озрена. II, Београд 1903, бр. 3700.

⁴⁷ О овом проблему види Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, 92 и даље.

⁴⁸ Нека општа дела о овим догађајима вид. Второе запустѣние—Атанасија Ђаконa Србина 1691—1699, Споменик СКА, V (1890) 23—38; Д. М. Павловић, *Србија за време последњег аустријско-турског рата 1788—1791*, Београд 1910; Д. Пантелић, *Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791—1794*, Београд 1927; Исти, *Нови подаци о архимандриту трношкоком Стевану Јовановићу*, *Годишњица Николе Чулића*, XLI (1932) 99—127; Исти, *Војно-географски описи Србије пред Кочину крајину 1783 и 1784*, Споменик, LXXXII (1936); Исти, *Београдски пашалук пред Први српски устанак 1794—1804*, Београд 1949; *Историја народа Југославије*, II, Београд 1960.

⁴⁹ Уп. спис *Воинствена времена*, који се налази на крају Раваничког летописа (ове делове је објавио Срећковић, Споменик СКА, V (1890) 37—38.

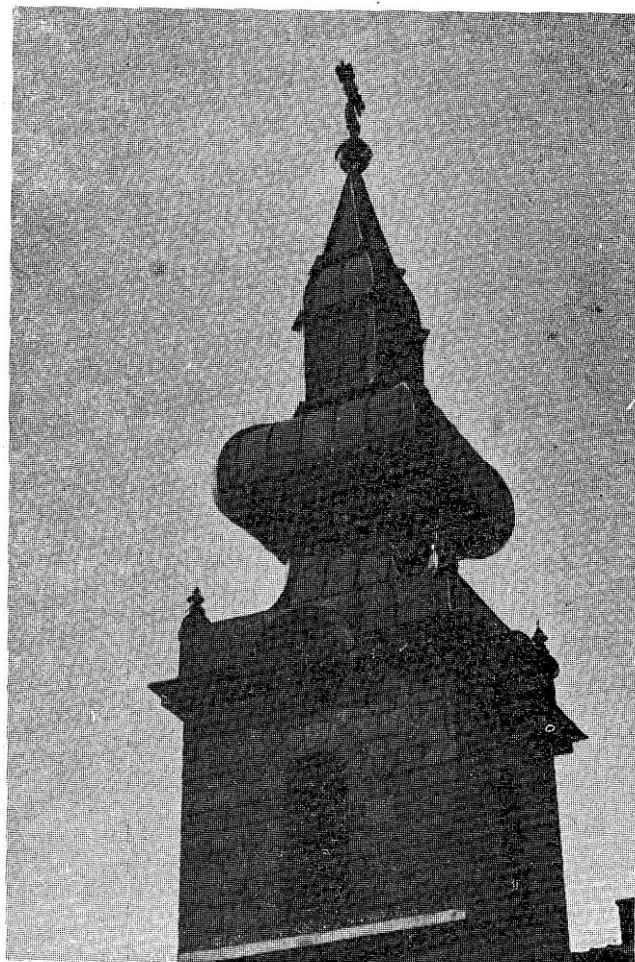
⁵⁰ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, II, Београд 1903, бр. 3700.

⁵¹ За Озрен уп. М. С. Филиповић и Б. Мазалић, *нав. дело*, 96; за Тамну, Исти, *нав. дело*, 118.

знатно су страдали и манастир Озрен и Тамна.⁵¹ Можда је у то време делимично уништен и живопис манастира Троноше. После таласа пустошења, на почетку XVIII века, црква у Троноши је, вероватно први пут, била покривена дрветом. Подаци који на објекту постоје о првој дрвеној конструкцији сачували су се у виду отисака дрвених греда изнад аркадног фриза тамбура куполе. Горњи делови зидова, президани тако да обезбеде стрми кров, такође указују на измену горњег дела конструкције због употребе новог материјала. Према запису на јужном фасадном зиду цркве (сл. 9), са самог почетка XIX века — 1800. године — црква је у то време поново покривана дрветом. У том дугом временском размаку од скоро стотину година, врло бурном и испуњеном ратовима, црква је сигурно више пута страдала, нарочито у аустро-турском рату с краја XVIII века, када је трношки архимандрит Стеван Јовановић био значајан учесник догађаја. Неминовне су биле и поправки грађевине у том периоду, али природа радова, мања зидања рађена традиционално, не пружа си-

Сл. 24. Црква, звоник после изведених радова (Снимак С. Мојсиловић-Поповић)

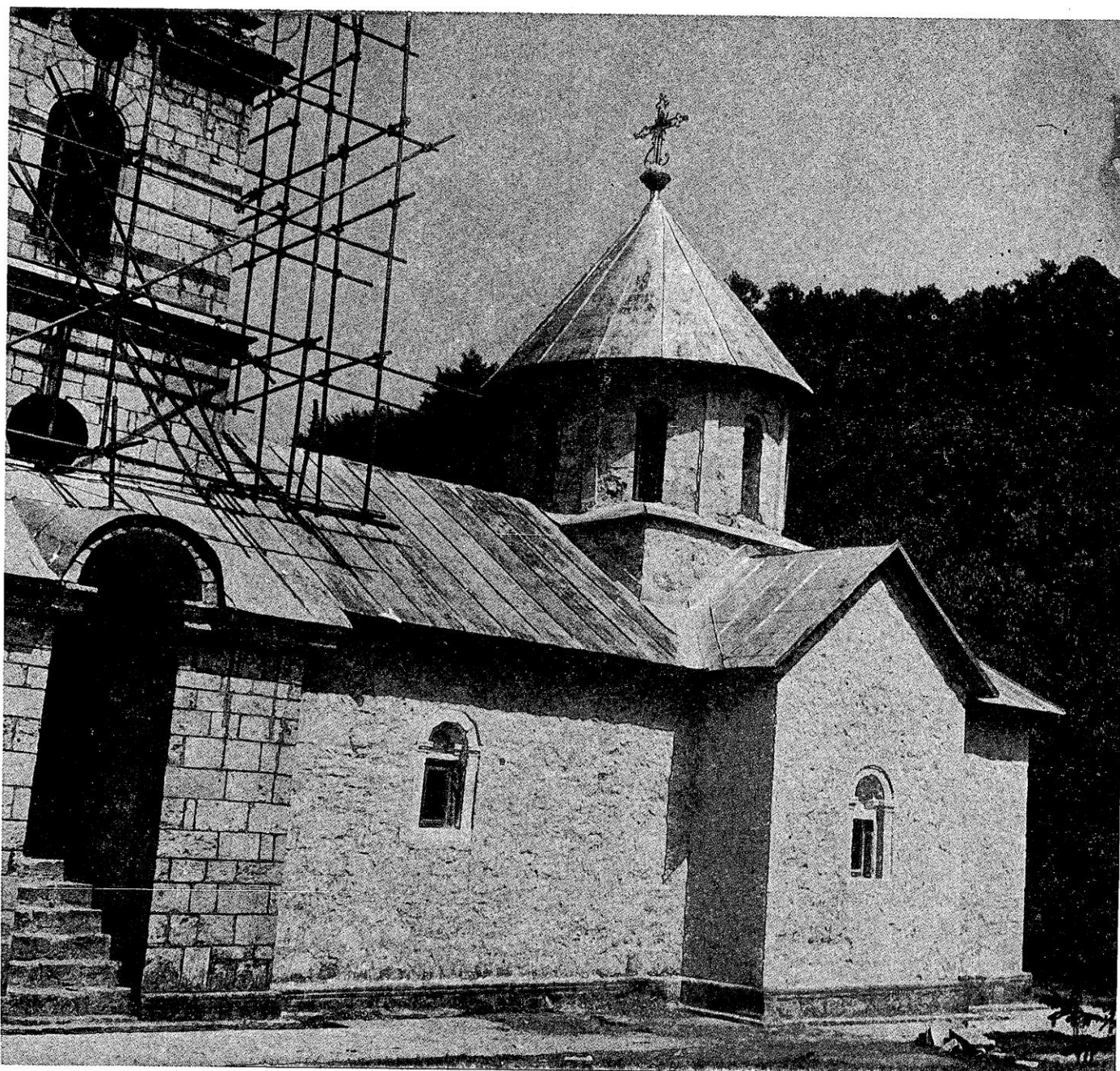
Fig. 24. Eglise, clocher, après l'achèvement des travaux

Сл. 25. Манастирска црква у Трноши, снимак са краја XIX или почетка XX века (документација Републичког завода за заштиту споменика културе)

Fig. 25. Eglise du monastère de Tronoša, vue prise vers la fin du XIXe siècle ou au début du XXe

Сл. 26. Црква на почетку истраживачких радова 1979. године (Снимак С. Мојиловић-Поповић)

Fig. 26. Eglise, au début des travaux d'exploration de 1979 (Photo S. Mojsilović-Popović)

гурне податке за тачно датовање. И запис из руске штампане књиге, која се некада налазила у Зворнику, према коме „1811 понови се манастир Троноша“⁵², не пружа могућност за грађевинско препознавање поменутог догађаја. Велико страдање манастира помиње се 1814. године када „... манастир биаше погорио од турков проклети...“⁵³ И после тог догађаја су морали уследити неки радови на цркви, али их такође није могуће идентификовати.

Троноша је припојена територији Србије Милоша Обреновића тек 1833. године, када су

Турци између шест нахија вратили Јадар и Рађевину.⁵⁴ Годину дана касније, 1834. године, изведена је велика обнова манастирске цркве. Она је тада поново поправљена и живописана,

⁵² Љ. Стојановић, *нав. дело* III, бр. 1905 и 5916.

⁵³ Исто, V, бр. 9039.

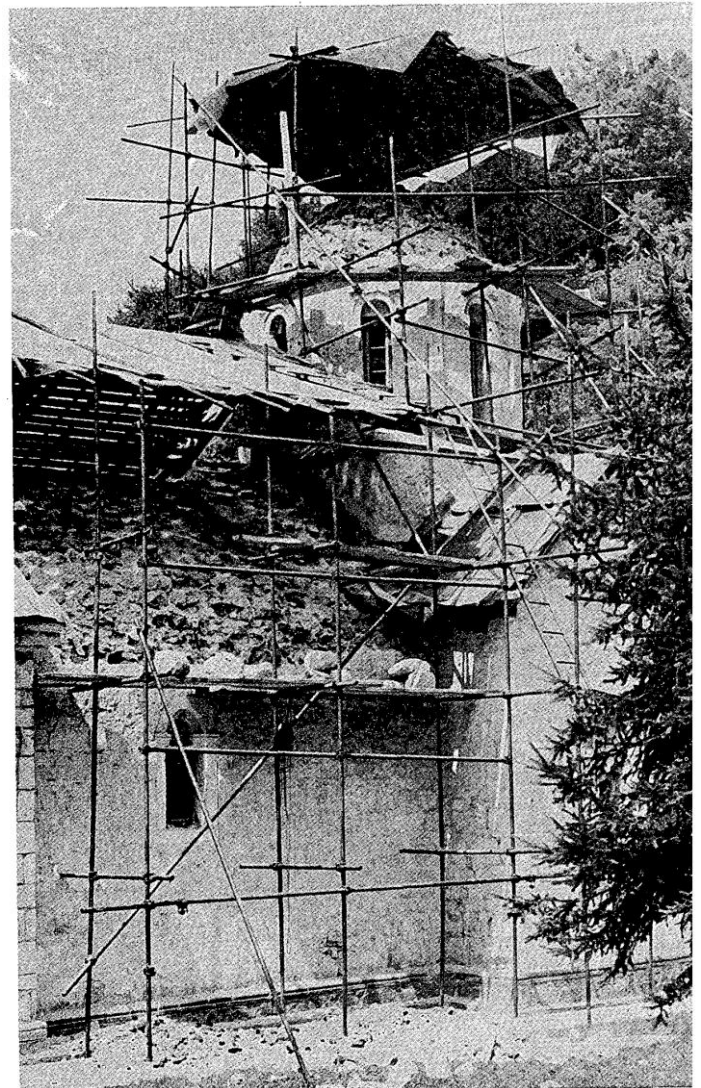
⁵⁴ Садржај овог фермана је објављен у листу *Новине Србске*, 1834 № 2, стр. 1. У истом листу из 1834. године, № 29, стр. 1, забележено је да су се сви подрински Турци из села повукли у Босну.

а 1837. године је покривена лимом.⁵⁵ Трагови те последње преправке се и данас виде на куполи, јер се задржала позиција дрвене греде на коју су били ослоњени рогови. Највероватније је тада изведена поправка свих зидова цркве, а грађевина је у целини омалтерисана. Трагови малтера су пронађени у спојници, на месту где је уз цркву касније прислоњен звоник. По свему судећи, у то време долази и до обнове прозора припрате — изградње и подизања нових по угледу на певничке. У прилог тој претпоставци иде и податак према коме су прозори припрате могли бити изграђени у време када је стари живопис припрате већ био настрадао. Пропадање старијег сликаног слоја се вероватно догађало у дужем временском периоду — од краја XVII, па можда и кроз цео XVIII век. Ратно доба XVIII века није било погодно за велику грађевинску обнову, а и начин преградње прозора — смишљено пробијање зидне масе без насилног рушења — иде у прилог претпоставци да су изграђени у време велике обнове 1834. године. Тада је, највероватније, изведена и једна од поправки пода цркве, као и неке измене у унутрашњем простору. У северној и јужној певници, ближе олтарској прегради, у то време су вероватно пробијене нише у којима су насликане стојеће фигуре црквених музичара.⁵⁶

Постоје две поправки цркве које су се могле догодити у то време или пре тога: пробијање северних врата и делимично презиђивање (спољна облога) на северном зиду припрате. Обе се не могу датовати после 1834. године, јер су врата са бочних страна тада живописана, а преко поменутог зида припрате се још, у спојници код звоника, задржао малтер којим је била покривена фасада у време његовог зидања.

Време изградње каменог звоника манастира Троноше не може се тачно одредити. Он је подигнут сигурно после 1837. године, јер се у то време још радило на покривању новог крова цркве лимом. Постоји податак из 1880. године да је цркви приложено велико звоно⁵⁷, што свакако говори о постојању звоника у то време. Грађевина је зидана од камена, а завршена је високим торњем барокне профилације. Зидање таквих звоника почиње сигурно после 1830. године и познатог хатишерифа којим су добијене црквене слободе. Посебно у тој области обнова није могла започети пре 1833. године, јер је она до тада била у турским рукама. У околини Ваљева и Шапца зидају се звонци уз цркве и средином XIX века. Тако је у манастиру Боговађи 1847. године подигнута слична грађевина.⁵⁸ У недостатку података за тако блиско време, који ће можда у скорој будућности бити откривени у неком од до данас необрађених архива, не треба се упуштати у насумично одређивање времена гра-

Сл. 27. Црква у току истраживања 1980. године (Снимак С. Мојсиловић-Поповић)

Fig. 27. Eglise, au cours des travaux d'exploration de 1980 (Photo S. Mojsilović-Popović)

⁵⁵ Запис о обнови и живописању цркве забележен је изнад западних врата у наосу. Текст натписа је објављен у публикацији *Археолошка налазишта*, I, Западна Србија, 80.

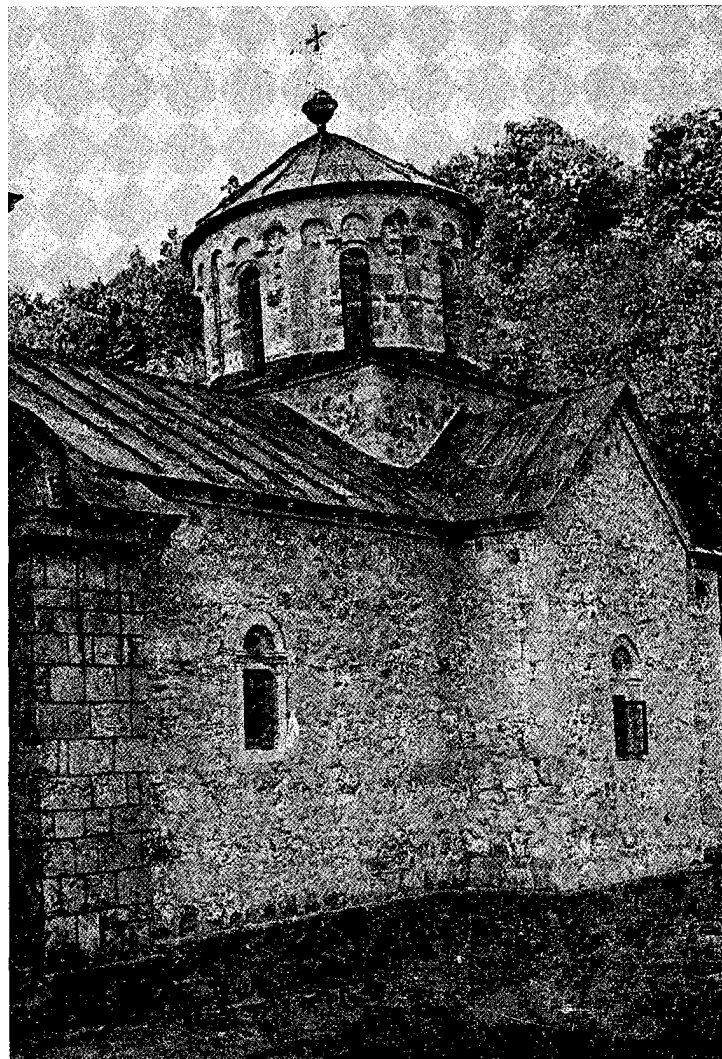
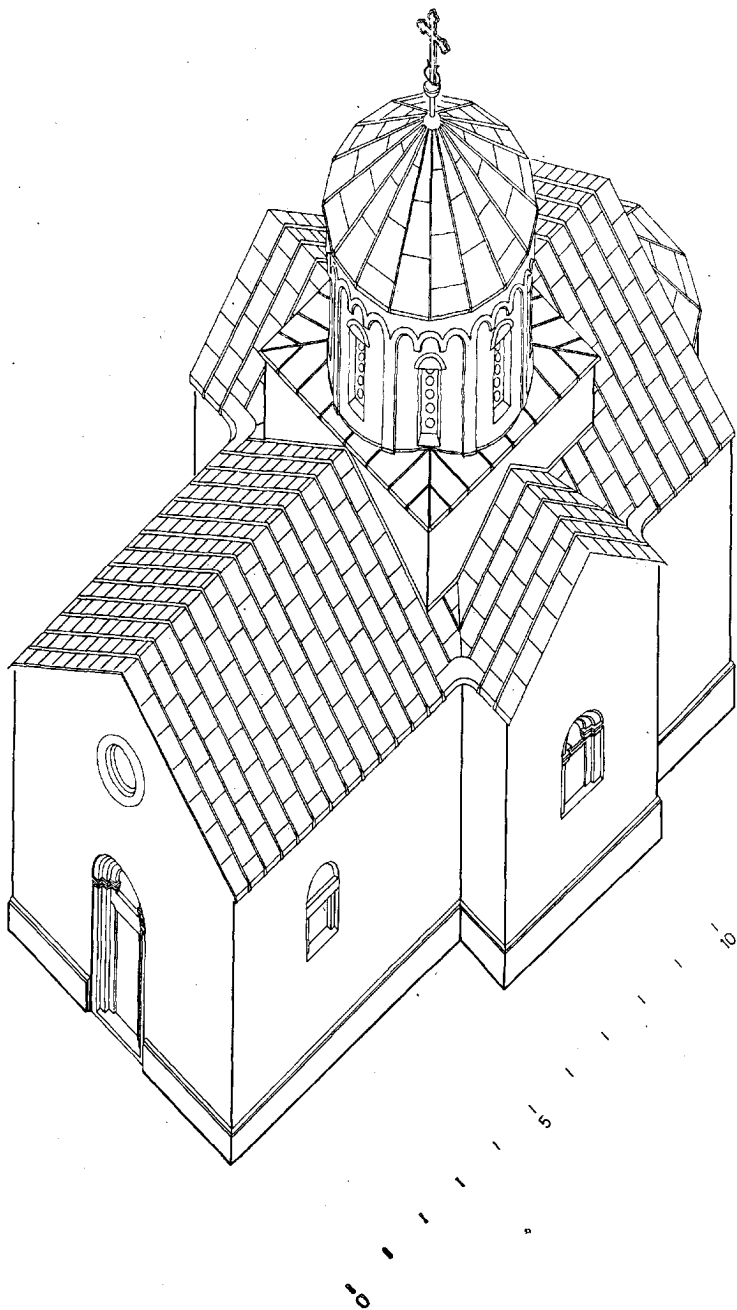
⁵⁶ Вид. о живопису Троношке цркве *Археолошка налазишта*, I, 80 и даље.

⁵⁷ Грађани парохије трношке су приложили цркви 1880. године велико звоно (уп. А. М. Поповић, *нав. дело*, 98).

⁵⁸ О градитељској делатности у XIX веку у Србији уп. М. Коларић, *Грађевине и грађевинари Србије 1790—1839*, Зборник музеја првог српског устанка, I (1959) 5—28; *Класицизам код Срба 2*, Београд 1966; Б. Вујовић, *Ликовна култура Србије у време Проте Матије Ненадовића 1777—1854*, Прота Матија Ненадовић и његово доба (каталог САНУ), Београд 1978, 67—122.

ђења звоника. Он је сигурно подигнут између 1837, и 1880. године, а будућа истраживања ће, вероватно, дати тачне податке о том догађају.⁵⁹

Истраживања изведена у манастиру Троноши, посвећена превасходно манастирској цркви, пружила су нам сигурне податке на основу којих данас знамо да је саграђена у XVI столећу и да њени темељи не скривају никакве остатке сакралне грађевине из старијих — средњовековних времена. Подаци добијени о првобитном архитектонском склопу и о променама које су настале у току четири столећа њеног трајања, омогућили су извођење делимичне обнове и заштиту те грађевине — споменика културе из XVI столећа.⁶⁰

Сл. 28. Црква после изведених радова у 1981. години (Снимак С. Мојсиловић-Поповић)

Fig. 28. Eglise, après l'achèvement des travaux de 1981 (Photo S. Mojsilović-Popović)

Сл. 29. Манастирска црква у Троноши, идеална реконструкција

Fig. 29. Eglise du monastère de Tronoša, reconstitution idéale

⁵⁹ Архива манастира Троноше је страдала у последњем светском рату. И црквена архива у Шапцу, је на жалост, доживела исту судбину.

⁶⁰ Систематске конзерваторско-истраживачке радове на манастирској цркви и мања истраживања манастирске порте предузео је 1979. године Републички завод за заштиту споменика културе из Београда. У првој фази је изведена обнова кровне конструкције звоника, а већ следеће, 1980. године, били су предузети и изведени радови на статичкој санацији манастирске цркве и делимичној обнови њене архитектуре. Пројекат истраживања и историјске обнове манастирске цркве је урадила арх. Светлана Мојсиловић-Поповић, археолошка истраживања је извела Милица Јанковић, пројекат статичког и сеизмичког осигурања је урадила дип. инж. грађ. Оливера Јововић, радове на конзервацији живописа води сликар Радоман Гашић, а истраживање живописа је предузео Радомир Станић. Радови на обнови манастирске цркве се налазе у завршној фази.

Le monastère Tronoša

SVETLANA MOJSILOVIĆ-POPOVIĆ

Les recherches effectuées au monastère Tronoša, consacrées surtout à l'église du monastère, nous ont fourni des données sûres qui nous permettent de situer l'édifice au XVIe siècle et qui nous attestent que ses fondations ne recèlent pas les restes de constructions sacrées antérieures remontant au Moyen âge. Les fouilles archéologiques, exécutées sur cet emplacement ont montré qu'aucune couche culturelle, antérieure au XVIe siècle, n'y existait pas. Les résultats des fouilles archéologiques ont été corroborés par des recherches sur l'architecture du monastère. Le procédé de construction et la conception architectonique de l'église de Tronoša témoignent que l'édifice n'appartient pas à la période comprise entre la fin du XIIIe siècle et le début du XIVe, mais à une époque beaucoup moins ancienne.

Construit au XVIe siècle, ce monastère ne laisse pas de s'en tenir au schéma médiéval, reconnaissable à la conception de l'espace et à celle de l'architecture. L'église se trouve au milieu des bâtiments qui font partie du monastère; elle est entourée d'une nécropole et ceinturée d'un mur sur lequel s'appuient les annexes. L'axe de l'église est orienté dans la direction est-ouest.

Les recherches effectuées sur l'édifice de l'église de Tronoša lui-même ont révélé que celui-ci avait subi plusieurs modifications architecturales dans la période allant du XVIe siècle au XIXe et qu'en 1979, au moment où nos recherches ont commencé, il se trouvait dans la dernière phase de la rénovation. La découverte de sa forme architecturale primitive a été le résultat d'une analyse qui a comparé la structure fondamentale de l'édifice et son caractère avec les modifications qui y ont été apportées au cours d'une période assez longue. D'après ce qui a pu être établi au cours des recherches, la conception architectonique primitive de l'église, dont les principes peuvent être déduits du plan horizontal, n'a pas subi de changements. L'édifice était donc conçu comme une construction de plan cruciforme, surmonté, au centre, d'une coupole qui repose sur quatre supports, situés au

points de section des bras de la croix. Le plan vertical découle, quant à la construction, du plan horizontal, ce qui montre que les éléments fondamentaux de la structure se sont conservés jusqu'à nos jours, à quelques modifications près. Des changements ont été effectués, cependant, dans la toiture, les baies de fenêtres, les travées, puis dans les parties supérieures des murs et des corniches. En plus de ces changements, l'ensemble architectural primitif a été altéré, dans son essence, par un clocher, accolé au mur ouest du narthex. L'altération la plus flagrante, celle qui a entraîné la déformation des principales valeurs esthétiques de l'architecture primitive, est certainement celle qui a affecté la toiture.

Le module de projection de la structure primitive de l'espace, dont la multiplication dans les sens horizontal et vertical avait déterminé les dimensions de celui-ci, était constitué par le carré central qui portait la construction de la coupole. Le rapport entre la longueur totale et la hauteur maximum, exprimé par ce module, équivaut à la proportion de 5 à 4. En divisant ce module carré — selon la simple division géométrique, on obtient les principaux éléments de la construction de l'ensemble: l'épaisseur des murs, les points d'appui des arcs, la disposition des poutres, les hauteurs des clefs de voûte, ainsi que les positions des corniches sur les façades. Dans cette division modulaire carrée déterminée par le module de projection initial, les dimensions sont exprimées en pieds. Le côté du carré — c'est-à-dire du module — mesure 10 pieds, ce qui, selon le système de mesures actuel, équivaut à 29,7 cm ou aux valeurs s'élevant jusqu'à 30 cm.

Les données fournies par les recherches effectuées au monastère Tronoša sur la structure architecturale primitive de l'église et sur les modifications qui y ont été apportées au cours des quatre siècles de son existence, ont permis d'opérer une restauration partielle de cet édifice, — monument culturel du XVIe siècle.